

Romanizacija Issae

Kovač, Antonia

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:226401>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-15**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Antonia Kovač

ROMANIZACIJA ISSAE

Diplomski rad

Zadar, 2022.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

ROMANIZACIJA *ISSAE*

Diplomski rad

Student/ica:

Antonia Kovač

Mentor/ica:

doc. dr. sc. Vedrana Glavaš

Zadar, 2022.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Antonia Kovač**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Romanizacija *Issae*** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 16. studenog 2022.

Sadržaj

1. UVOD	1
1.1. GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE.....	3
2. 1. RAZVOJ KONCEPTA ROMANIZACIJE	6
2. 1. 1. TRADICIONALNI PRISTUP – Theodor Mommsen i James Haverfield.....	6
2. 1. 2. KONCEPT ROMANIZACIJE U 20. STOLJEĆU	10
2. 1. 3. SUVREMENE TEORIJE ROMANIZACIJE	12
2. 1. 4. TEORIJE GLOBALIZACIJE I ARHEOLOŠKI PREOKRET	15
2. 1. 5. KONCEPT ROMANIZACIJE U HRVATSKOJ ARHEOLOGIJI	20
2. 2. METODOLOGIJA	24
3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA	25
3. 1. GUBITAK SAMOSTALNOSTI I PRAVNI STATUS ISSE	25
3. 2. URBANIZAM I JAVNI GRADSKI PROSTOR	36
3. 3. RIMSKI CARSKI KULT I RELIGIJA	44
3. 4. ISEJSKO GOSPODARSTVO	49
3. 5. ISEJSKI POGREBNI OBIČAJI.....	53
4. RASPRAVA	60
7. ZAKLJUČAK	71
6. LITERATURA	72
6. 1. POVIJESNI IZVORI	72
6. 1. POPIS LITERATURE	72
6.3 POPIS KRATICA.....	81
SAŽETAK	82
ABSTRACT.....	82

1. UVOD

Paradigma romanizacije temelji se na interpretacijama povijesnih izvora i općoj društvenoj teoriji iz razdoblja kraja 19. i početka 20. stoljeća te je bila dominantan način percipiranja arheoloških ostataka u kontekstu rimskih provincija.¹ Mnogi autori su tijekom protekla dva stoljeća upali u zamku korištenja tog izraza kao najprihvatljivije metode za raspravu o kulturnim melioracijama u Rimskom Carstvu. Kako proces romanizacije nema specifično objašnjenje s obzirom na mnoge različite pristupe koji su formirani tijekom godina i kako sam pojam još nema konkretnu definiciju, navedenom terminu treba pristupiti s određenom količinom opreza.

Issa na otoku Visu jedan je od značajnijih središta čiji su civilizacijski dosezi možda najviše utjecali na susjednu obalu i zaleđe. Najveća grčka kolonija na istočnojadranskoj obali osnovana je u IV. st. pr. Kr od Dionizija Sirakuškog i kao takva egzistira sve do pojave Rimljana u Iliriku 230. pr. Kr. Svojom geomorfologijom i brojnim uvalama Vis je Dionizijevim flotama pružao prostranost i prirodnu zaštitu od vjetrova. Smrću Dionizija *Issa* se potpuno osamostalila i postupno osniva vlastite kolonije po susjednoj obali (Lumbarda, *Epetion* i *Tragurion*). Pomažući Rimljane i pružanjem podrške za vrijeme trajanja Ilirskih ratova *Issa* je osigurala povlaštenu položaj te je smatrana *civitas libera foderata*, a poslije propasti Demetrija Hvarskog stekla je položaj *socius et amicus populi* ("prijatelj i saveznik Rima"). Autonomiju i oslobođenje svih davanja Rimu *Issa* je imala upravo zbog toga što je bila *civitas libera et foderata*. Promjene isejskog statusa dolaze za vrijeme Cezarovog prokonzulata kada Cezarov, građanski rat koji je buknuo 49. g. pr. Kr. između Cezara i Pompeja, označava kraj isejske samostalnosti i početak Ise kao *Issa civium romanorum*. Tema ovoga rada bavit će se pitanjem pitanjem preobrazbe i/ili uklapanja helenističkog aspekta zajedno s domorodačkim komponentama isejskog društva u novopridošli rimski okvir preispitujući već ustaljene module romanizacije.

Cilj ovog rada je sagledati različita objašnjenja romanizacije te raspraviti kako se proces romanizacije odvijao tumačenjem znanstvenika, pozivajući se na povijesne i arheološke ostatke Ise. Posebna pozornost posvećena je prvim razdobljima interakcije s rimskim utjecajem kada ih je moguće prepoznati u dostupnim arheološkim nalazima. Konačni cilj je uočiti promjene i

¹ V. D. MIHAJLOVIĆ, 2012, 115.

lokalne odgovore na globalne trendove koji mogu pomoći u povijesnoj interpretaciji karaktera krajolika u odabranom razdoblju.

Prvo poglavlje ovog rada obuhvaća središnji pojam romanizacije te razvoj istog. U poglavlju o tradicionalnim pristupima romanizaciji obrađuju se pravci koji su obilježili 19. i 20. stoljeće. Nakon upoznavanja s konceptom romanizacije u početnim fazama, čiji začeci u rimskoj arheologiji počinju s T. Mommsenom i J. Haverfieldom, u osnovnim crtama sagledat će se pojam romanizacije kroz rad R. Collingwooda. Potom će se u radu osvrnuti na suvremene teorije romanizacije i globalizacije. Ovo je poglavlje zaključeno općim pregledom romanizacije u hrvatskoj arheologiji. Svaki obrađeni pristup procesu romanizacije je koristan jer se svaki bavi različitim aspektom koji prethodni znanstvenici nisu naglasili.

Sljedeće poglavlje objašnjava samu metodologiju rada gdje je kroz različita sredstva i načine prikupljanja podataka analitički okvir izrađen preko pregleda stručne literature i proučavanja već analizirane epigrafske građe.

U trećem poglavlju iznose se rezultati istraživanja kroz pet potpoglavlja počevši s povijesnim okolnostima Ise i zakonitostima njenog promjenjivog pravnog statusa. Potom se razmatra uvođenje rimskog carskog kulta u religiju domaćeg isejskog stanovništva. Promjene na urbanističkom planu, pogrebnim običajima i gospodarstvu bit će također obrađene u ovom poglavlju zbog značaja u tumačenju kulturnih promjena Ise u kasnom helenizmu i ranom Carstvu.

Poglavlje u kojem se donosi rasprava pokušava pomiriti teorijski pristup na rezultatima istraživanja. Na kraju rada iznose se zaključna razmatranja o romanizaciji Ise, popis korištenih bibliografskih jedinica i popis priloga.

1.1. GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE

Otok Vis pripada arhipelagu srednjodalmatinskih otoka, a *Issa*, koja je tema ovog diplomskog rada, nalazi se u uvali na istočnoj strani otoka (Slika 1. i 2.) Površina otoka iznosi 89.7 km² s obalnom linijom u dužini od 84.9 km. Planinski vrhovi prostiru se u smjeru S-Z s najvišim vrhom - Hum nadmorske visine 587 m. Geološka građa otoka u najvećoj mjeri sastoji se od slojeva dolomiziranog vapnenca i nešto magmatskih stijena na zapadu otoka.² Južna i jugoistočna strana otoka na nadmorskoj visini od 150-250 m otoka obuhvaća najveći broj plodnih kraških polja, ali može ih se pronaći na svim stranama otoka i padinama brda te je otok s obzirom na svoju veličinu iznimno bogat poljodjelskim resursima.³ Neke od većih obradivih površina na otoku su: Velo polje, Dračevo polje, Plisko polje, Molo i Velo Zlopoje na južnoj i jugoistočnoj strani otoka te Cojno polje u središtu otoka.⁴ Prekriveni su najviše crvenicom i smeđim primorskim tlom, ali susreću se i pleistocenski pješčani nanosi u nekim poljima, primjerice Zlopoju.⁵ Na otoku se nalaze ležišta sedre (uvala Pizdica) te su zabilježena ležišta kvarcnog pijeska kao i lokalne pojave gline.⁶ Površina svih oranica je oko 800 ha, a na terasastim predjelima se nalazi još 1900 ha obradive površine.⁷ U antičko doba nisu sve obradive površine bile iskorištavane, plodne površine na terasastim padinama brda su tek u 19. i 20. st. postupno kultivirane.⁸ Jedini izvor na kopnu nalazi se u uvali Pizdica blizu Komiže, a u brojnim uvalama nalaze se vrulje od kojih su neke prethodno bile kopneni izvori (zbog tektonskog podvlačenja zapadnog dijela Jadrana pod istočnim dijelom).⁹ U samoj je Isi zasigurno postajao priobalni izvor što nam potvrđuju izgradnja termalnog kompleksa u 1. st. te sustav kanala s piscinama koje su prethodile termama. Ipak voda je bila oskudni resurs i Isjeci su morali njom osmišljeno raspolagati te su zalihe čuvali u brojnim piscinama van i unutar

² B. KIRIGIN, 1996, 21.

³ B. ČARGO, 2021, 75.; M. UGARKOVIĆ, 2019, 16.

⁴ B. ČARGO, 2021, 75.

⁵ M. UGARKOVIĆ, 2019, 16.

⁶ B. ČARGO, 2021, 75.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

gradskih zidina, a voda se uglavnom vadila iz zdenaca kojih je bilo mnogo u viškoj uvali.¹⁰ O gustoći šuma koje su prekrivale otok u antici nemamo informacija te nije poznato je li bilo samodostatno za potrebe kućanstva, brodogradnje, obrtništva ili se dodatno uvozilo. Prema skromnim nalazima ugljena od vrsta drveća potvrđeni su bor, planika i hrast crnika.¹¹ Po otoku se nalaze brojna ležišta gline kao i eolski nanosi pijeska koji su eksploatirani za graditeljstvo.¹² Nema gospodarsko isplativih ležišta ruda što ne znači da nisu bili iscrpljeni u prošlosti. Također, među glavne gospodarske resurse Ise pripada i more za daljnju trgovinu, ali i kao neiscrpan izvor prehrambenih proizvoda.¹³

Slika 1. Položaj Visa (<https://www.google.com/maps/@43.2204144,16.2458011,84572m/data=!3m1!1e3>)

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

Slika 2. Zračna slika Viškog zaljeva (B. ČARGO, 2016, 29.)

2. 1. RAZVOJ KONCEPTA ROMANIZACIJE

2. 1. 1. TRADICIONALNI PRISTUP – Theodor Mommsen i James Haverfield

Utemeljiteljem koncepta smatra se jedan od najznačajnijih historiografa 19. stoljeća, Theodor Mommsen koji u svom djelu *Römische Geschichte* (1854.-1885.) upotrebljava izraz *Romanisierung* ('romaniziranje') kako bi objasnio integraciju (u političkom i kulturalnom aspektu) osvojenih provincija u Rimsku državu.¹⁴ Neka od najvažnijih djela njegova opusa su: *Römische Geschichte* pet svezaka za koju je dobio Nobelovu nagradu za literaturu 1902.,¹⁵ zatim *Corpus Inscriptionum Latinarum* te *Römische Staatsrecht* (1871-88.).¹⁶ U *Römische Geschichte* prva tri sveska tiču se uspona i pada Republike gdje je Mommsen definirao unitarizam Italske Republike; inače predodžbu duboko ukorijenjenu u tadašnje društvo i politiku. Pokušao je objasniti zašto su plemena na području Italije u 3. st. pr. Kr. odlučila "odbaciti" svoju autonomiju i tradiciju kako bi se integrirali u rastući Rimski imperij.¹⁷ Pod utjecajem ideologije o liberalnoj nacionalnoj državi analizira zbivanja kasne Republike, posebice savezničkog rata iz jednog novog kuta. Iako je saveznički rat prikazan u ranijim povijestima i čak podvrgnut temeljitijem ispitivanju, ta su djela više opisna nego analitička. Obično se sve svodi na parafraziranje Apijana (90.-165.), ponavljanje jednih te istih motiva od kojih je primarna čežnja za ostvarivanjem građanskih prava, a ne objašnjava se uzrok i pozadina sukoba.¹⁸

Najraniji primjer 'novog' pristupa nalazimo u monografiji A. Kiene-a *Der römische Bundesgenossenkrieg* (Leipzig, 1844. g.) što je prva "modernija" kritička rasprava o povijesnim izvorima vezanim za saveznički rat.¹⁹ Kiene se kroz djelo samo površno dotiče

¹⁴ T. MOMMSEN, 1886, 193.; R. HINGLEY; 2005, 32.

¹⁵ P. FREEMAN, 1997, 29.

¹⁶ *Corpus Inscriptionum Latinarum*, 1847, Berlin; *Römische Staatsrecht*, 1871-88., Leipzig

¹⁷ R. HINGLEY, 2005, 31.

¹⁸ Povjesničar Apijan (90. - 165.) napisao je djelo Rimski građanski ratovi u kojem obuhvaća razdoblje od kasne Republike (133. pr. Kr) do bitke kod Akcija 31. pr. Kr.

¹⁹ Saveznički rat (91 - 88. pr. Kr) vođen je između Rimske republike i brojnih autonomnih italskih gradova koji su do tad bili u savezničkom odnosu s Rimom. Povod rata bilo je uskraćivanje građanskog prava Saveznicima. Rat je završio pobjedom Rima te su nagrađeni građanskim pravom svi koji nisu sudjelovali u pobuni. (E. BISPHAM, 2007, 175-176.)

koncepta nacije i nacionalnosti, a puni potencijal i domašaj ostvaruje upravo Mommsen u svom *Römische Geschichte*.²⁰ Bez obzira na navedene nedostatke, Apijan ostaje osnovni izvor informacija za rekonstrukciju rata, a djelo je prožeto i aktualnim povijesnim zbivanjima. Naime, Mommsen se pridružuje pangermanskim separatistima 1848. prilikom danskog pokušaja pripajanja dviju pokrajina koje je nastanjivala miješana populacija Nijemaca i Danaca i tad ideja o nacionalnom ujedinjenju postaje pokretačka sila u njegovoj političkoj umiješanosti. Fokusirao se na dva cilja *Freiheit und Einheit* koji se danas mogu prevesti kao "sloboda i jedinstvo", a muka saveznika da se pridruže rimskoj državi s jednakim građanskim pravima, kako implicira Apijan, stvorila je savršenu paralelu Mommsenovoj osobnoj političkoj borbi s jednakim ciljem. Čovjek svoga vremena i tadašnjih ideala, kao i njegovi suvremenici, u praksi nisu imali druge opcije, nego učiniti antičku tradiciju svojom vlastitom.

Predodžba o manjim zajednicama koje se trude postati dijelom veće centralizirane države sugerira kako je ideja o nacionalnom ujedinjenju ili pripadnost naciji morala postojati već od prije. Italsko traženje građanskog prava ima smisla jedino ako se u pozadini već odvila potpuna kulturalna asimilacija Italika i Rimljana, inače bi to bilo protivno njihovim nacionalnim interesima. Nije dan precizan datum kad se dogodilo ovo drugo ujedinjenje koje je popratilo ono političko, ali prema Mommsenu, smješteno je još u 3. st. pr. Kr. te je navodno dosta uznapredovalo prije daljnje ekspanzije "italskog naroda" na Mediteran krajem 3. stoljeća.²¹ Ne postoje nikakvi epigrafski, arheološki ili pisani izvori koji bi indicirali da su Rimljani i Italici razvili zajednički nacionalni identitet u 3. st. pr. Kr., svakako ne prije kraja Drugog punskog rata (218. - 201. pr. Kr.). Mommsen nije dao neko dublje objašnjenje zbog čega taj navedeni datum što pak upućuje da je pokušao tek kronološki razdvojiti događaj nacionalnog ujedinjenja s onim kulturalnim. Ideja samo-romanizirajućih Italika zvuči smiješno s obzirom na sva svjedočanstva o rimskoj eksploataciji i opresiji koja su igrala ključnu ulogu u uzroku savezničkog rata.²²

Theodoru Mommsenu također se dodjeljuje zasluga za pokušaj pisanja rimske povijesti koja nije usmjerena isključivo na Rim, a to je peti svezak *Römische Geschichte* preveden 1885. u *Provincije Rimskog Carstva*. Proces romanizacije zamišljen je u obliku jednosmjernog

²⁰ H. MOURITSEN, 1998, 23.

²¹ Ibid; 27.

²² Ibid; 28.

prijenosa blagodati civilizacije barbarskim zajednicama koji za vrijeme mirnih razdoblja postupno i kumulativno napreduju te počinju sve više nalikovati rimskom društvu. U kontekstu ovoga gledišta, bilo je od posebne važnosti naglasiti sličnost rimske kulture na cijelom teritoriju Carstva kako bi se potvrdio homogeni karakter kulture. Zbog nedostatka informacija o političkom životu u ovim regijama i postupku pripajanja Carstvu, Mommsen naglašava institucije (širenje građanskog prava, jezika, novca itd.), a primarno se fokusira na epigrafske spomenike kako bi istaknuo esencijalne sličnosti između ovih regija. Te su sličnosti u biti standardi preko kojih se može izmjeriti prodor i postignuća rimske civilizacije. Koristeći ove pojednostavljene kriterije, uspio je potvrditi akulturaciju navedenih regija.²³

Korak dalje u razvoju koncepta romanizacije ide James Haverfield koji svoju teoriju velikim dijelom zasniva na radu Theodora Mommsena. Objavljuje niz publikacija među kojima je najvažnija *The Romanization of Roman Britain*, prvi put tiskana 1905. godine, a nanovo izdavana više puta.²⁴ Tad se prvi put uvodi pojam romanizacije kao takav te njegova definicija. Haverfield pojam upotrebljava kako bi opisao postepenu transformaciju starosjedilačke Britanije u rimsku provinciju prikazujući pritom rimsku strategiju 'denacionalizacije' (ili akulturacije) autohtonih zajednica. Iako je fokus bio primarno na Britaniji, smatrao je kako se isti proces može primijeniti na ostale provincije u Carstvu.²⁵ Po njemu, ključnu ulogu u širenju romanizacije igrala je materijalna kultura te zaključuje da su mode i trendovi iz Italije ubrzo iskorijenili domorodačku umjetnost zapadne Europe i zamijenili je konvencionalnom kopijom grčko-rimske umjetnosti. Romanizaciju tumači kao progresivnu, brzu i uniformiranu te je najveći utjecaj postigla na vladajuću klasu posredstvom jezika, umjetnosti, religije, urbanizacije i izgradnjom vila. Kao i kod Mommsena, ovaj pogled o širenju rimskog utjecaja treba promatrati u kontekstu tadašnjeg vremena, s određenom historiografskom tradicijom te ograničenim podacima. Naglašava se kulturna homogenost na temelju zajedničkih elemenata svojstvenih Rimu, dok lokalna kultura ostaje zanemarena. Haverfield u svojoj knjizi razmatra i poziciju manje bogatih kao ruralnog stanovništva“ te zaključuje kako nisu bili u istoj mjeri romanizirani kao imućnije stanovništvo.²⁶ Tako, na primjer, neka naselja u sjevernoj Britaniji zadržavaju svoj ne-rimski izgled, ali posvjedočena je uporaba rimskog materijala i umjetnosti.

²³ P. FREEMAN, 1997, 30.; V. D. MIHAJLOVIĆ, 2021, 711.

²⁴ R. HINGLEY, 2005, 117.

²⁵ Ibid; 117-118.

²⁶ R. HINGLEY, 2005, 118

Iako su po tome bili manje romanizirani nego npr. južna Britanija, ipak nisu mogli izbjeći sveopći utjecaj rimske civilizacije i može se reći da prolaze isti proces romaniziranja kao i viši slojevi, jedino ograničeni nedostatkom imetka.²⁷

Prema tome, autor na materijalnu kulturu gleda kao nosioca rimskog identiteta pa onda i sama romanizacija poprima gotovo pa duhovne odlike. Kroz prihvaćanje novih predmeta i ideja, stanovnici provincija teže postati Rimljanima i time napuštaju svoj autohtoni identitet.²⁸ Pogled na autohtone kulture kao "primitivne" i "nerazvijene" u odnosu na rimsku koja je "napredna", koherentna i kompletna sasvim je uobičajen za to doba, posebice za imperijalnu politiku koju je tada Britanija provodila nad svojim kolonijama. Haverfield u konačnici povlači paralele između dvaju imperija te zaključuje kako je romanizacija funkcionirala na sličan način kao širenje ideja i materijalne kulture u tadašnjem britanskom imperiju. Iako je to širenje ideja u oba konteksta motivirano zajedničkom misijom civiliziranja "primitivnijih" zajednica, neka je razlika egzistirala na rasnoj osnovi.²⁹ Naime, Haverfield tvrdi da je romanizacija tekla brže na Zapadu gdje su narodi bez kulture, ali istih genetskih karakteristika bili otvoreniji prema novinama, dok je na Istoku situacija bila kompliciranija jer su se već razvile civilizacije, a bilo je i razlike u rasi. Ipak, na kraju zaključuje da pitanje rase nije predstavljalo problem rimskom imperiju s obzirom da druge rase nisu predstavljale prijetnju dominantnoj bijeloj rasi. Elementima rasizma služili su se tad brojni autori i imali su tada svoje legitimno mjesto u društvenim znanostima te bili široko korišteni kao opravdanje ekspanzionističke politike zapadne Europe i Sjedinjenih Američkih Država, kao i isticanja biološke superiornosti bijele rase u odnosu na ostale.³⁰ Kao što europska civilizacija donosi nove standarde 'primitivnim' i 'ne-civiliziranim' kulturama ukomponiranim u Zapadne sile, tako je i romanizacija istisnula predrimsku materijalnu kulturu u barbarskoj Europi i omogućila daljnji društveni napredak.³¹

Pristup artikuliran od strane Mommsena i Haverfielda ostavio je golem trag na razvoj rimske arheologije 20. stoljeća, kao produkt zaživjeli su dihotomni koncepti rimske i autohtone kulture

²⁷ Ibid; 118-119.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ HINGLEY, 2008, 437-438.

³¹ R. HINGLEY, 2008, 437-438.

pri čemu je ona nadmoćna (rimska) u tom slučaju prevladala.³² Njihov pojam romanizacije kao šire slike o progresu i misiji naprednijih naroda da civiliziraju i omoguće napredak onim zaostalim narodima potaknut je kako vlastitim empirističkim iskustvom, tako i idejama proizašlih iz teorija o evolucionizmu i difuzionizmu 19. stoljeća.³³ Tradicionalna ideja o romanizaciji dala je uvid brojnim budućim autorima o podložnosti samih koncepta pod utjecajem vremena u kojem se razvija.³⁴ Bez obzira na brojne kritike unitarnog modela romanizacije, u mnogim znanstvenim krugovima pronalazimo ga i danas.

2. 1. 2. KONCEPT ROMANIZACIJE U 20. STOLJEĆU

Početak 20. stoljeća, autor koji razvoj koncepta romanizacije odvodi u novom smjeru je povjesničar i filozof Robin G. Collingwood. Iako je bio Haverfieldov student na Oxfordu, njegovo djelo *Roman Britian* (1923.) uvelike se razilazi s razmišljanjima mentora.³⁵ Kao i kod njegovih prethodnika, u djelu se vide utjecaji tadašnjih povijesnih okolnosti: Prvi svjetski rat i uspon fašizma bacili su Europu na koljena te je srušena predodžba o progresu i civilizaciji. Kao rezultat toga, njegov rad je kod kasnijih postkolonijalnih teoretičara označen više "politički korektnim" nego Haverfieldovo djelo.³⁶

Collingwood više ne gleda na romanizaciju kao pokušaj civiliziranja, već glavni fokus postaju starosjedioci antičke Britanije i njihova postignuća prije rimskog osvajanja. Smatra kako je romanizacija susret dviju ravnopravnih kultura – rimske i autohtone (u ovom slučaju keltske) što je rezultiralo stvaranjem hibridne kulture, nove objema. Argumentira time da isprva Rimljani donose svoje oblike grubog posuđa koji se razlikuju od keltskog, međutim u kasnijim stoljećima pojavljuju se oblici s kombiniranim rimskim i keltskim elementima što je Collingwood protumačio kao neku vrstu opiranja Rimu.³⁷ Naglašava podjelu između oblika

³² V. GLAVAŠ, 2015, 17.

³³ R. HINGLEY, 2008, 437-438.

³⁴ Ibid; 437.

³⁵ A. VAN OYEN, 2017, 290.

³⁶ Ibid.

³⁷ A. VAN OYEN, 2017, 290.; V. GLAVAŠ, 2015, 17.

naselja – rimskih vila i domorodačkih sela te smatra da nisu svi domoroci težili biti Rimljanima.³⁸

Zaključuje da rimska kultura nije istisnula raniju kulturu kako je Haverfield mislio, već donosi novi model o tzv. 'stupnjevima romanizacije' koji osciliraju s obzirom na geografsku poziciju (npr. jugoistok Britanije je bio više romaniziran od sjevera i zapada), imovinsko stanje (bogat ili siromašni) i s obzirom na gospodarski status (seljaštvo ili građanstvo).³⁹ Rimska materijalna kultura kao kod Haverfielda i dalje upućuje na romanizaciju, međutim romanizaciju samu po sebi Collingwood više ne promatra kao homogenu transformaciju kolektivne psihe, već kao puku promjenu u materijalnoj praksi pa je samim time izgubila na povijesnoj važnosti.⁴⁰

Daljnijim odmakom 20. stoljeća diskursu romanizacije pridružuju se i drugi razni pristupi pod utjecajem suvremenih svjetskih zbivanja i formacija masovnih društvenih pokreta. Tako, na primjer, sedamdesetih i osamdesetih godina bilježimo pojavu tzv. nativističkog smjera kojemu je fokus na autohtonoj komponenti prilikom pripajanja rimskoj državi.⁴¹ Tad se prvi put razrađuje ideja o otporu lokalne kulture koja kompletno izvrće Haverfieldovu koncepciju. Pojavu ovakvog načina razmišljanja povezuje se s tada aktualnim pitanjem o području sjeverne Afrike koje je nedavno doživjelo europsku kolonizaciju što je pak stvorilo dozu skepticizma kad je u pitanju imperij koji "donosi" civilizaciju. U isto vrijeme, na Zapadu možemo pratiti ishod ovakvog pokreta još od Haverfieldove nesigurnosti u kojoj je mjeri seljaštvo uistinu bilo romanizirano te se opet naglašava spomenuto oživljenje keltske umjetnosti. Za razliku od Collingwooda koji na to gleda kao sinkretizam dviju kultura, nativisti smatraju da je romanizacija bila samo površinska te da većina naroda nije imala želju postati Rimljanima već su *romanitas* ili rimskost obnašali u javnosti, dok su "iza zatvorenih vrata" održavali britanski način života".⁴² Naravno, problematično je to što ovakav pristup znači i antagoniziranje rimskog

³⁸ V. GLAVAŠ, 2015, 27.

³⁹ A. VAN OYEN, 2017, 290.

⁴⁰ Ibid; 291.

⁴¹ J. WEBSTER, 2001, 212.

⁴² J. WEBSTER, 2001, 212. ; REECE, 1998, 74.

i autohtonog identiteta i njihove materijalne kulture te ne objašnjava odlike provincijalne kulture (uključujući aspekte religije i umjetnosti) koja je očito rimsko-keltska mješavina.⁴³

2. 1. 3. SUVREMENE TEORIJE ROMANIZACIJE

Devedesetih godina značajniji pomak u teorijskom razvoju romanizacije vidimo u objavi Martina Milletta *The Romanization of Britian* koji uspijeva pomiriti Haverfieldovo viđenje o provincijama kojima je "donešena" civilizacija s nativističkim zalaganjima o aktivnoj ulozi domorodaca.⁴⁴ Millett sagledava autohtonu komponentu, posebice domaće elite kao glavne pokretače kulturne promjene. Ne smatra da je Rim provodio unaprijed promišljenu strategiju romaniziranja svojih podanika, već da je riječ o posljedicama slučajnosti proizašlih iz društvenih struktura i moći.⁴⁵ Slaže se s Paulom Zankerom⁴⁶ o spontanoj konkurenciji između lokalnih elita koja je rezultirala brzim usvajanjem materijalne kulture te tvrdi da se "pokretački motor romanizacije može promatrati kao interno vođen, a ne izvana nametnut".⁴⁷

Određeni dijelovi lokalnog društva prepoznaju vlastite interese u priključivanju rimskoj državi te međusobnom interakcijom započinju društvene promjene.⁴⁸ Elite kojima je dana moć upravljanja (pod uvjetom da se poklapa s rimskim načelima) usvajaju rimsku kulturu kako bi osigurali svoj socijalni status. Potom, simbole rimske kulture samoinicijativno počinju prihvaćati i niži društveni slojevi u vidu progresivnog oponašanja elite.⁴⁹ Prema tom viđenju, romanizacija je aktivni, a ne pasivni proces što je samo po sebi već značajan napredak u odnosu na razmišljanja starijih istraživača. Autohtona populacija – domaće elite imale su ulogu u formiranju nove društvene strukture u provincijama te su igrali podjednako važan faktor kao i rimska komponenta. Njegov rad kasnije je podvrgnut kritici, naime Jane Webster povlači

⁴³ J. WEBSTER, 2001, 212.

⁴⁴ A. VAN OYEN, 2017, 292.

⁴⁵ J. WEBSTER, 2001, 213.

⁴⁶ P. ZANKER, 1990

⁴⁷ J. WEBSTER, 2001, 212.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ J. WEBSTER, 2001, 213.; A.W. HADRILL, 2009, 10-11.

paralelu s radovima Haverifelda i Mommsena jer je fokus opet isključivo na odnosu između Rima i domorodaca (elita), a modeli se temelje na uvjerenju da je pokretačka sila kulturnih promjena bila imitiranje rimske kulture.

U okviru post-kolonijalnih studija korisnim instrumentom pokazao se koncept hibridnosti prilikom proučavanja kulture koloniziranih zajednica. Kolonizatori, prema tome, ne zamjenjuju već postojeću kulturu svojom, nego djelomičnim usvajanjem i subverzijom navedene kulture nastaje jedna sasvim nova hibridna kultura.⁵⁰ Jane Webster kao poseban primjer hibridnosti predstavlja koncept – kreolizacije, izvorno lingvistički pojam koji podrazumijeva integriranje dvaju jezika u jedan miješani dijalekt.⁵¹ Model kreolskog jezika može se primijeniti i na materijalnu kulturu, pritom podrazumijevajući da kako kreolski jezik, tako i materijalna kultura ne predstavlja postepenu zamjenu jednoga načina života drugim, već stapanje obaju načina u ne-egalitarnom društvu.⁵² Materijalna kultura pokazuje stupanj znanja dviju kulturnih tradicija koja može imati drugačije značenje u odnosu na kontekst. Rezultat toga je dvosmislena materijalna kultura u smislu da je prožeta različitim značenjima u različitim kontekstima. Prema tome, artefakti u provincijama mogu se doimati kao romanizirani, ali njima mogu rukovoditi različita autohtona potpovršinska pravila te oni kao takvi mogu 'pregovarati, pružati otpor ili adaptirati rimski stil' kako bi poslužili autohtonim ciljevima te u konačnici nastanku kreolskog društva.⁵³

Od suvremenih teorija, jednu od najzastupljenijih predstavio je Greg Woolf koji u svojoj studiji razmatra proces kulturne revolucije u provinciji Galiji i njezin utjecaj na lokalne elite.⁵⁴ Odbacuje sam termin romanizacija te smatra prikladnijim rimska kulturna revolucija kao stenogram za aktualne argumente o transformaciji rimske kulture na prijelazu milenija.⁵⁵

⁵⁰ A. W. HADRILL, 2009, 11.

⁵¹ J. WEBSTER, 2001, 217.

⁵² Ibid; 218.

⁵³ Ibid; 219.

⁵⁴ G. WOOLF, 1998. - *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul*

⁵⁵ G. WOOLF, 2001, 175.

Usmjerava se na pitanje što znači biti Rimljanin, a koncept *humanitas* vidi kao centralnu komponentu rimske kulture.

Humanitas se može definirati artikulacijom drugih koncepata koji označavaju osobne kvalitete i intelektualni doseg civiliziranog čovjeka.⁵⁶ Iako izvorno grčkog podrijetla, do kraja 1. stoljeća u potpunosti se formira kao rimski koncept utjelovljujući koncepte kulture i ponašanja smatrane *rimskima*, svojstvene prvenstveno aristokraciji, ali s idejom da se može primijeniti na sve ljude.⁵⁷ Tijekom vremena identitet 'Rimljana' u kojem su se smatrali važnima: načini prehrane, odnos prema mrtvima, stilovi obrazovanja i drugo prošli su razne transformacije. Prema Gregu, postati Rimljaninom nije stvar stjecanja gotovog kulturnog paketa, koliko je pridruživanje unutrašnjoj raspravi o tome što je taj paket radio ili od čega se sastojao u određenom vremenu.⁵⁸ Posebno ističe kako kultura Rimskog Carstva nije bila uniformna i smatra da je ispravnije percipirati ju kao sustav različitosti diferenciranim prema regionalnom, rodnom, klasnom i drugim nivoima.

Svoja viđenja objašnjava na primjeru Galije koja je kao jedna od većih provincija pokazala značajnu raznolikost (ali i jedinstvo) prije uključivanja u Carstvo, a potom i drukčiju vrstu jedinstva u različitosti.⁵⁹ Iako je kultura Rimskog Carstva stvarana u kontekstu proširenja dominacije nad svojim susjedima, hegemonski odnosi pritom formirani nisu ekvivalent podređivanju ili zamjenom kulture jednog etnosa ili nacionalne zajednice na štetu druge, već imamo pojavu nove, visoko diferencirane društvene formacije koja implicira novu kulturnu logiku i konfiguraciju moći. Woolf proces uspoređuje s rastom organizma koji metabolizira drugu materiju, ali se i sam transformira onim čime se hrani. Na kraju svi sudionici, Rimljani i autohtone skupine, dobivaju nova mjesta u carskom sustavu jer je i sam sustav transformiran.⁶⁰ Jedan od preduvjeta kulturne promjene čini potreba za regrutiranjem lokalnih elita u novi administrativni poredak Carstva. Može se pretpostaviti da su utjecajni ljudi željeli usvojiti 'rimsku' kulturu jer im je to pomoglo da istovremeno pregovaraju o vlastitoj moći kako na lokalnoj, tako i na razini čitavog imperija. Također je bilo u interesu rimske uprave da aktivno

⁵⁶ G. WOLF, 1995, 53.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ G. WOOLF, 1998, 11.

⁵⁹ G. WOOLF, 1997, 341.

⁶⁰ G. WOOLF, 1997, 341; 347.

promovira usvajanje rimskih načina među provincijskim elitama jer su to bili ljudi u samoj srži lokalne samouprave koji su tvorili stabilnost Rimskog Carstva. U tim je terminima rimski identitet zapravo imao simboličku dimenziju jer je služio za povezivanje utjecajnih ljudi u carski sustav koji se neprestano razvijao. Lokalnim djelovanjem ljudi su mogli utjecati na imperijalnu kulturu u cjelini. Binarne suprotnosti poput "Rimljana" i "autohtonaca" raspadaju se pod ovim pristupom jer su sve transformirane razvojem rimske kulture.⁶¹ Nedostatak ovom pristupu je to što je težište i dalje na elitama, dok životi većine ljudi širom Carstva ostaju ili isključeni ili neistraženi. Ipak, neosporno je koliko su domaće elite u biti zaslužne za krajnji ishod romanizacije što se očituje preko epigrafskih spomenika.⁶²

2. 1. 4. TEORIJE GLOBALIZACIJE I ARHEOLOŠKI PREOKRET

U novijim uradcima o romanizaciji sve se češće primjenjuje teorija globalizacije koja stavlja naglasak na proces rastuće međupovezanosti. U različitim kontekstima globalizacija ima brojna značenja te zasad nije ustanovljena jedinstvena definicija termina. Martin Pitts, jedan od pionira teorije globalizacije, kazao je kako se pojam najčešće odnosi za opisivanje širokog spektra društvenih, ekonomskih, kulturnih, političkih i okolišnih promjena koje se događaju u suvremenom svijetu.⁶³ Potrebno je postaviti pitanje koliko je Rimsko Carstvo uopće usporedivo s modernim carstvima i globalizacijskim svijetom danas.⁶⁴

Osnovna karakteristika mnogih teorija globalizacije je drastična promjena u brzini i dosegu sredstava komunikacije, kako u smislu kretanja ljudi ili dobara, tako i informacija.⁶⁵ Shodno tome, uslijedile su određene modifikacije u privatnim odnosima, formiranju identiteta i novih mreža interakcije, s tim da postoji određena nesigurnost oko toga jesu li ti fenomeni posljedica ili uzrok globalizacije te u kojoj su mjeri sveprisutni. Druga važna osobina globalizacije bila bi ekonomski razvoj, iako se često smatra karakterističnim za kapitalizam. Ekonomija Rimskog

⁶¹ R. HINGLEY, 2005, 47-48.

⁶² R. HINGLEY, 2005, 48.; V. GLAVAŠ, 2015, 24.

⁶³ M. PITTS, 2008, 493.

⁶⁴ D. C. D. VAN ALTEN, 2017, 2.

⁶⁵ A. GARDNER, 2013, 7.

Carstva može se promatrati kao ogromni konglomerat međusobno povezanih tržišta gdje su i ona najmanja poput radionica na neki način povezana u jedinstveno tržište. Ta integracija u zajedničko rimsko gospodarstvo je politički uvjetovana nametanjem poreza u provincijama, prisiljavajući sučeljavanje lokalnih gospodarstava s globalnom monetiziranom ekonomijom umjesto gospodarenjem tržišnim snagama (sustav ponude i potražnje koji je danas prisutan).⁶⁶

Iako postoji tendencija naglasiti rastuću dominaciju jednog načina života nad drugim, izvjestan interes usmjeren je na promjene koje se različito odvijaju na različitim mjestima te nerijetko prouzrokuju nove i hibridne oblike lokalnog identiteta – fenomen poznat pod izrazom 'glokalizacija'. Uporni problem kod teoretiziranja o romanizaciji je problem razmjera, teško je obuhvatiti i lokalno iskustvo i fenomene na razini čitavog Carstva unutar jednog te istog okvira koje bi opravdavalo oboje.⁶⁷ Stoga, glokalizacija se pokazala važnim eksperimentom kod rješavanja navedenog problema, posebice u provincijskim kontekstima gdje je naglasak na razmjeni (bila to politička, simbolička ili pak materijalna) kao inicijalnim postupkom koji povezuje pojedinačne regije u zajednički svijet, ali s promjenjivim ishodima.⁶⁸

Richard Hingley napisao je možda najsintetičniju studiju na ovu temu pod nazivom "*Globalizirajuća rimska kultura*". Bavi se pitanjem sveobuhvatnog razvoja kulture kako u samom Rimu, tako i u ostalim dijelovima Carstva s posebnom pažnjom na lokalnu raznolikost, ali i naglaskom na postojanju univerzalnog jedinstva. Globalizirajući aspekt rimske kulture razmatra kroz koncept rimskog identiteta te način na koji se manifestira kroz kulturu i njenu materijalnu dimenziju.⁶⁹ Rimski identitet postaje novo moćno sredstvo koje utjecajni ljudi iskorištavaju na različite načine kako bi sebi osigurali određene pogodnosti ovisno o vlastitim lokalnim potrebama. Dakle, preuzima model G. Woolfa i tzv. 'pregovaranje elita' koje se odvija još od republikanskog doba i rezultira nastankom rimske elitne kulture kao posljedica blagodati koje italskim elitama donosi sve bliskiji odnos s rastućom moći grada Rima. Porast pismenog obrazovanja među elitnim skupinama olakšao je učinkovitu komunikaciju na veće udaljenosti jer je potaknulo stvaranje globalnih mreža s univerzalnim sustavom vrijednosti koje počivaju

⁶⁶ M. PITTS, 2008, 495; R. HINGLEY, 2005, 106; R. WITCHER, 2000, 8.

⁶⁷ A. GARDNER, 2013, 7; R. WITCHER, 2000, 7-8.

⁶⁸ A. GARDNER, 2013, 7-8.

⁶⁹ R. HINGLEY, 2005, 47-54., M. PITTS 2008, 494.

na zajedničkim predodžbama o *humanitasu*.⁷⁰ Materijalnu kulturu vidi kao neverbalni medij koji je najviše doprinio širenju rimskog identiteta i uspostave univerzalnog standarda diljem Carstva. Arhitekturom i materijalnim dobrima po uzoru na carsku, lokalne elite projiciraju vlastitu moć i ambicije na lokalnoj političkoj razini, a tako i u kontekstu odnosa moći imperija.⁷¹

Širok spektar lokalnih angažmana elita vidljiv je na lokalnoj i regionalnoj razini, dok je jedinstvo na globalnoj razini koje osigurava rimska uprava vidljivo preko cestovnih mreža, montearnog sustava, centralne vlasti, administracije, umjetnosti, jezika, urbanizma i tako dalje.⁷² Cestovna povezanost i bolje ekonomske prilike dovode do povećanja generalne komunikacije u Carstvu te sve većih kretanja neelitnih grupa ljudi poput vojnika, obrtnika, zanatlija i trgovaca koji su igrali bitnu ulogu u formiranju provincijalne kulture. Uzdizanje srednje klase izazvalo je i veću razmjenu artefakta (a zajedno s njima i uvjerenja) što u konačnici rezultira uniformiranom slikom materijalne kulture u čitavom Carstvu.⁷³

Teorije globalizacije usredotočene su na istraživanje raznolikosti unutar jedinstvenog okvira i mogu poslužiti kao koristan alat za tumačenje romanizacije da nas potaknu da razmišljamo globalno i lokalno i odmaknu korak dalje od provincijske arheologije.

U posljednjem desetljeću popularnost preuzima diskurs koji se oslanja na ideju 'objekata u pokretu' kombinirajući teorije globalizacije sa studijama o materijalnoj kulturi, u literaturi poznat još pod nazivom materijalno-kulturni ili ontološki zaokret. Gledajući iz arheološke perspektive, neosporno je kako su predmeti okarakterizirali Rimsko Carstvo te iz toga proizlazi premisa da je materijalna kultura sa svim svojim svojstvima ključna za razumijevanje tog svijeta.⁷⁴

Dulje vrijeme arheolozi su se fokusirali na što ti predmeti znače, odnosno što predstavljaju, a to je uvijek bilo nešto drugo i važnije: izrazi kulturnih, supkulturnih, religijskih ili političkih

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ R. HINGLEY, 2005, 72-73.

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid; 104-109.

⁷⁴ M. J. VERSLUYS, 2014, 16.

entiteta koji su u suštini van njih.⁷⁵ Ono što je poznato pod nazivom 'reprezentacijski model'⁷⁶ kod rukovođenja artefaktima previše ovisi o statičnom i doslovnom pristupu njihovim značenjima.⁷⁷ Iako je odavno napuštena kulturno-povijesna jednadžba gdje lonci zastupaju ljude, reprezentativni pristup ostaje i dalje jedini princip povezivanja materijalne kulture s povijesnim procesima. Razlika leži u tome što se sad pojavljuje u rafiniranom obliku gdje su predmeti odrazi nekih drugih, opet izvanmaterijalnih motiva poput statusa i drugih aspekata grupnog identiteta.⁷⁸ Uzevši primjer *terrae sigillatae*, A. Wallace-Hadrill u svom radu raspravlja o potencijalnim kulturnim učincima na njena materijalna svojstva (npr. ukras ili boja), bavi se pitanjem porijekla i tržišnog uspjeha u Augustovo doba.⁷⁹ Drugim riječima, odmiče se od već ustaljenog upućivanja na arhetipsku kartu njene rasprostranjenosti, ali zaključno se fokusira na pitanje 'što ona predstavlja?' te je na koncu poistovjećuje s konceptom luksuza.⁸⁰ Zbog nedostatka proučavanja sigilate u drugim kontekstima proizvodnje (vojnoj, ruralnoj itd.) dolazi do generalizacije koja je sporna jer ne iscrpljuje kako materijalna kultura ustvari djeluje.⁸¹

Takav model koji je kod proučavanja artefakata usredotočen na reprezentaciju nije neispravan, već je problem u njegovoj parcijalnosti.⁸² Premalo se energije ulaže u proučavanje genealogija, kontinuiteta, asocijacija i transformacija materijalne kulture, a u praksi često dolazi do privilegiranja određenih stvari u specifičnim kontekstima te stvaranja tzv. *proxy* ili zamjenskih dokaza smatranim bitnim za rekonstrukciju kulturnih i društvenih fenomena. Da bi se savladao navedeni problem, autori upotrebljavaju pojmove poput biografije i mreže artefakata, putanje i

⁷⁵ N. THOMAS, 1999, 16; M. J. VERSLUYS, 2014, 14; I. HODDER, 2012, 27.

⁷⁶ Na tragu diskreditirane kulturno-povijesne paradigme gdje predmeti više ne predstavljaju ljude, počeli su zastupati ili odražavati motive izvan njih, kao što su status ili drugi aspekti grupnog identiteta; A. VAN OYEN; M. PITTS, 2017, 4.

⁷⁷ N. THOMAS, 1999, 16., M. J. VERSLUYS, 2014, 14.

⁷⁸ A. VAN OYEN; M. PITTS, 2017, 4.

⁷⁹ A. W. HADRILL 2008, 407-421.

⁸⁰ A. W. HADRILL, 2008, 421.

⁸¹ A. VAN OYEN; M. PITTS, 2017, 14.

⁸² Ibid.

isprepletenost kako bi na nereprezentativan način pratili objekte u vremenu i prostoru.⁸³ Time se nastoji istražiti sve faze u životnom ciklusu stvari, od njihove proizvodnje do početne uporabe, modifikacije, ponovne uporabe, načina na koji se redefinišu u novim društvenim okruženjima te drugo.⁸⁴ Pritom je prioritet s pripisivanja značenja pomaknut na mogućnosti djelovanja putanja određenog predmeta.

Na primjer, standardizacija sigilate omogućila je natjecanje između radionica (koja će proizvesti bolje posude), odnosno formirala se konkurencija, a time i centralizirani proizvodni krajolik. Kako je distribucija obuhvaćala velik geografski prostor, da bi se olakšao transport, putovali su u setovima.⁸⁵ Time je omogućeno da se *terra sigillata* integrira u različite prakse, ne zato što je predstavljala tzv. rimskost ili luksuz, već zbog mogućnosti da zadovolje razne parametre. Praćenje kroz leću putanje 'koje je mogućnosti djelovanja *sigillata* dopuštala' pokazalo je kako je konkurencija omogućena samo u odnosu na materijalno okruženje koje je već razvilo određeni stupanj standardizacije. Prema tome, konkurencija nije bila vanjska uzročna sila koja pokreće standardizaciju, već upravo suprotno, a ujedno je to primjer kako specifičnost materijalne kulture (standardizacija sigilate) može samo po sebi postati povijesno objašnjenje.⁸⁶

Versluys predlaže uvođenje pojma objektni krajolik kao istraživački koncept pomoću kojeg bi se povezala stilska i materijalna obilježja stvari ili objekata s kulturnim formacijama i procesima.⁸⁷ Ideja je kako priljev novih predmeta dovodi do novih praksi, sociokulturnih konfiguracija i predodžbi, tako su, na primjer, u modernom dobu automobili, plastika ili mobitel znatno promijenili društva u koja su ušli, a možemo reći kako je bronca, njezin značaj i dostupnost, znatno prožela brončanodobna društva.⁸⁸ A zasigurno je dotok željeza, mramora, stakla, cigle, terakote, cementa također imao povijesne posljedice u materijalnom okruženju. Te su promjene bile kako u tehnološkom i gospodarskom smislu, tako i u društvenom i kulturnom te je kroz objektnu pejzaže moguće raspoznati i istražiti klase predmeta koji su

⁸³ Ibid.

⁸⁴ L. CAMPBELL, 2012, 1.

⁸⁵ A. VAN OYEN, 2016a, 57.

⁸⁶ A. VAN OYEN, 2016a, 57; A. VAN OYEN; M. PITTS, 2017, 15.

⁸⁷ M. J. VERSLUYS, 2017, 196.

⁸⁸ Ibid; 196-197.

"promijenili igru" i ustanoviti njihov utjecaj.⁸⁹ Koncepti kao što su to isprepletenost, objektni krajolici i ekologija Grega Woolfa pozivaju se na metafore koje omogućuju stvarima da postanu središte istraživanja uz naglasak na njihovu mobilnost. Kao i kod putanja, pozornost nije više na identitetu i jedinstvenosti pojedinačnih objekata, već se naglašavaju odnosi između stvâri, ljudi i drugih stvari.⁹⁰

2. 1. 5. KONCEPT ROMANIZACIJE U HRVATSKOJ ARHEOLOGIJI

Kako bismo valjano mogli raspravljati o romanizaciji antičkog grada Ise, potrebno je razmotriti evoluciju koncepta romanizacije u hrvatskoj arheologiji. Djela od izuzetne važnosti za naše krajeve su korpus *CIL (Corpus Inscriptionum Latinarum)* i *Römische-Germanische Limeskommission* u kojima je Theodor Mommsen pokušao objediniti latinske epigrafske spomenike rimskih provincija na jednom mjestu. U svrhu prikupljanja navedene građe, sam Mommsen boravi neko vrijeme u Dalmaciji gdje stječe poznanstvo Mihovila Glavinića i don Frane Bulića, a njihova suradnja potrajat će do kraja njegova života. U Splitu 1877. pokrenut je muzejski časopis *Bullettino di archeologia e storia dalmata* pod uredništvom Mihovila Glavinića i Josipa Alačevića. Prilikom izlaska prvog broja objavljen je dio Mommsenovog pisma zahvale na rođendanskoj čestitki Glaviniću te je časopis stavljen pod Mommsenovo pokroviteljstvo što je izazvalo negodovanje u domaćim znanstvenim krugovima. Naime, od 1848. u Dalmaciji aktivno djeluju dvije političke struje, s jedne strane imamo tzv. tolomaše koji su zagovarali autonomiju, a kasnije i pripajanje Dalmacije Italiji, a s druge strane narodnjake koji su htjeli jedinstvo Dalmacije s ostalim hrvatskim teritorijem. Zbog njegovih političkih i vjerskih stavova, reakcije na članak bile su kontroverzne, posebice jer je Mommsen bio poznat po govorima protiv slavenskih naroda koji su tad odjekivali dalmatinskim novinama.⁹¹ Iz tog razloga nikad nije primljen u Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti, iako je bio

⁸⁹ Ibid.; "Predmetni krajolik definira kao „repertoar(e) materijalne kulture koji su dostupni na određenom mjestu u određenom razdoblju u smislu njihovih materijalnih i stilskih karakteristika"

⁹⁰ A. VAN OYEN; M. PITTS, 2017, 15-16.

⁹¹ U jednom govoru Mommsen spominje „batine za slavenske lobanje“; A. DUPLANČIĆ, 2008, 21; M. JANKOVIĆ, 2013, 755.

počasni član Hrvatskog arheološkog društva. Od 1888., za vrijeme uredništva Don Frane Bulića, ostvarena je najveća suradnja s Mommsenom koji je prepoznao njegove političke stavove kao nevažne za znanstveni doprinos te brojna pisma i rasprave što su međusobno razmjenjivali koja se i danas čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu.⁹² Nakon njegove smrti 1903. zbog političkih razloga časopis *Bulletino* nikad nije obilježio njegovu smrt, a hrvatski arheološki godišnjak objavio je samo kratki nekrolog.⁹³

Premda je *Römische Geschichte* smatrano Mommsenovim najvažnijim djelom, kod naših je autora veći učinak imao CIL, odnosno stvaranje i sistematiziranje tzv. baze podataka epigrafskih spomenika koji bi bili na raspolaganju istraživačima. Ipak, njegov model romanizacije ostaje prisutan tijekom većeg dijela 20. stoljeća u okviru kulturno-historijske škole koja zagovara ideju o imperijalističkoj politici Rima s misijom donošenja civilizacije barbarima i korisnost *pax romana* u provincijama, a akulturacija određenog područja potvrđivala se putem prisutnosti i brojnosti određenih spomenika, numizmatike i drugog. Kako su postojali ambivalentni stavovi prema Mommsenu, ovisno promatra li ga se kao znanstvenika ili političara, Janković predlaže kako *Römische Geschichte* nikad nije imala tako jak odjek na Balkanu jer je bio prožet Mommsenovim osobnim političkim težnjama, dok je CIL baza podataka s osnovnim podacima za razumijevanje spomenika smještena u politički sterilnom akademskom kontekstu.⁹⁴

Koncept utemeljen od strane Mommsena prevladava u našoj literaturi sve do druge polovine 20. stoljeća. Nekakva promjena u gledištu zabilježena je prilikom održavanja *Simpozijuma o Ilirima u antičko doba* u Sarajevu 1966. gdje Duje Rendić-Miočević pokušava ustanoviti definiciju pojma 'romanizacije'.⁹⁵ Ne poistovjećuje se s konotacijom koju pojam nosi, pritom misleći na tadašnje poimanje kako romanizacija označava brisanje svih etničkih atributa autohtonog stanovništva u korist usvajanja civilizirane rimske kulture. On smatra kako problemu treba pristupiti objektivno i metodološki kako bi se mogao odrediti stvarni intenzitet prodora rimske kulture zajedno s razinom odstupanja od tradicionalnih običaja i načina života.⁹⁶

⁹² M. JANKOVIĆ, 2013, 757.

⁹³ A. DUPLANČIĆ, 2008, 19-22; M. JANKOVIĆ, 2013, 752-753.

⁹⁴ M. JANKOVIĆ, 2013, 757-758.

⁹⁵ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1966, 139-140.

⁹⁶ *Ibid*; 140-154.

Kao mjerilo upotrebljava onomastiku, duhovnu i sepulkralnu materijalnu kulturu koja nose ilirska obilježja te ih tumači kao svojevrsni otpor lokalnog stanovništva kako bi održao vlastiti jezik i tradiciju u sklopu novousvojenih rimskih formi. Prema tome, romanizacija je bila polagan proces koji je teкао dvosmjerno (što je rezultiralo određenom kulturnom sintezom) i nije bila uniformirana, odnosno varirala je s obzirom na karakter naselja, ekonomski i društveni status određenih ilirskih plemena. Upotrebljava izraz kozmopolitiziranje u najširem mogućem smislu te riječi kao glavnu karakteristiku uključivanja ilirskih oblasti u svijet antike što bi značilo likvidaciju određenih nacionalnih vrijednosti naroda koje uzrokuju otpor prema svemu nametnutom izvana.⁹⁷ Priznavanje autohtonog elementa pri romanizaciji postavlja Duju Rendića nešto iznad Mommsena, iako je i ovo mišljenje pod utjecajem doba u kojem nastaje kada je narativ o rimskim okupatorima i otpor domaćeg stanovništva bio inspiriran aktualnim povijesnim zbivanjima.

Iako je tema Simpozijuma bila romanizacija ilirskih oblasti, romanizacije kao procesa autori se dotiču tek na kraju u diskusiji pa tako, na primjer, Fanula Papazoglu iznosi za to doba napredne stavke.⁹⁸ Naime, nakon Drugog svjetskog rata ideja romanizacije koju su postavili Mommsen i Haverfield o imperijalističkoj sili koja donosi civilizaciju nerazvijenim narodima se u potpunosti izvrće te je sad naglasak na autohtonoj komponenti, posebice otporu lokanog entiteta. To je pak negativno utjecalo da se tzv. rimska okupacija poistovjećuje s okupacijom Sila osovine te autorica daje oštru kritiku i napominje kako ogromna razlika leži u tome što lokalna uprava ima mogućnost ulaska u rimsku vlast, a time i mijenjanja karaktera same vlasti. Zaključuje kako Ilir može postati Rimljaninom jer biti Rimljanin nije apsolutna konstanta (nije isto biti Rimljanin u 1. pr. Kr. i u 2. st.), već se integracijom u rimski sustav i sam sustav time transformira. Također, usmjerava pažnju na nedostatak paralela s drugim etnicima kako bi se utvrdila tzv. ilirska komponenta pri uključivanju u sastav rimskih provincija i po čemu se razlikuje od komponenti drugih te u kojoj je mjeri sačuvana.⁹⁹

Mate Suić iznosi sličnu tvrdnju kako je potrebno izdvojiti one fenomene nastale uslijed procesa romanizacije provincija, a njihovom međusobnom usporedbom mogla bi se definirati autohtona

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Diskusija Simpozijuma o Ilirima u antičko doba, 1966, 167-168.

⁹⁹ Ibid.

komponenta, jedinstvena za svaku provinciju.¹⁰⁰ Upotrebljava naziv 'balkanski romanitet' kao oznaku provincijalnog karaktera koji se razlikovao od romaniteta drugih provincija. U svojim radovima bavi se pitanjem poleogeneze antičkih središta istočnog Jadrana te izdvaja predurbanu, protourbanu i urbanu fazu naselja, a samim time indirektno obuhvaća period romanizacije. Smatra kako način na koji su se zatečena ilirska središta uklopila u rimski ortogonalni planimetrijski sustav ujedno najbolje reflektira stupanj romanizacije.¹⁰¹ Uglavnom je slučaj da planske i sustavne izgradnje urbane faze ovise o predrimskoj/protourbanoj graditeljskoj te zbog toga postoje odstupanja u izgledu pojedinih naselja. Ta odstupanja ujedno vidi kao doprinos autohtonog elementa u novi urbanistički plan. Alojz Benac spominje kako je ilirski tip kuće preživio antiku te su ga kasnije usvojili Slaveni, odnosno da romanizacija u zabačenim krajevima, brdima skoro pa i nije bila toliko izražena. Rimljane vidi kao okupatore koji su prekinuli razvoj ilirskog zanatstva i kulture.¹⁰²

Tematikom romanizacije u novije vrijeme bavi se Danijel Džino koji istražuje promjenu identiteta lokalnih zajednica na prostoru provincije Dalmacije. Također, Ivan Radman-Livaja donio je kratak pregled razvoja koncepta romanizacije.¹⁰³ Vedrana Glavaš u svojoj disertaciji istražuje krajolik sjevernog i srednjeg Velebita te kako je njegovo mijenjanje u okviru nove uprave dovelo i do promjene u identitetu autohtonih zajednica toga područja. To je zasad jedina studija u hrvatskoj literaturi koja analizira romanizaciju sa svim svojim aspektima i promjenama koje donosi. Uspostavljanjem rimske vlasti i administracije stara gradinska središta izumiru te se može pratiti razvoj novih centara ili u blizini ili na osnovi starih centara. Urbanizacija kao posljedica romanizacije ujedno ju je i potaknula jer se prihvaćanjem novih tehnika gradnje i rimskog stila života pomalo razvija i zajednički rimski identitet. Uporabom računalnih metoda za istraživanje krajolika te proučavanjem materijalne kulture kao medija komunikacije i interakcije antičkog društva profesorica Glavaš obuhvatila je i istražila oba aspekta romanizacije navedenog prostora, promjene u krajoliku te društvu.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Ibid; 170-171.

¹⁰¹ Ibid; SUIĆ, 2003, 203-204, 212.

¹⁰² Diskusija Simpozijuma o Ilirima u antičko doba, 1966, 165-166.

¹⁰³ D. DŽINO, 2009, 2011, 2012, 2013; RADMAN-LIVAJA, 2014, 15-20.

¹⁰⁴ V. GLAVAŠ, 2015, 350-361.

2. 2. METODOLOGIJA

Za potrebe ovoga rada upotrebljavat će se metoda prikupljanja i analiziranja podataka kao središnja metoda što podrazumijeva pregled stručne literature, novih podataka iz nedavnih istraživačkih projekata i iskopavanja, epigrafske građe, antičkih izvora kao i rezultata sinteza te ponovnog iščitavanja naslijeđenih, objavljenih podataka. Istraživat će se historiografija i teorijski razvoj koncepta romanizacije i stalno mijenjanje upotrebe tog pojma u današnjoj modernoj arheološkoj literaturi.

Svrha ovog rada je sagledati različita objašnjenja i teorijska razmatranja romanizacije te raspraviti kako se proces romanizacije odvijao tumačenjem znanstvenika i pozivajući se na povijesne i arheološke ostatke Ise. Posebna pozornost posvećena je prvim razdobljima interakcije s rimskim utjecajem kada ih je moguće dokučiti u dostupnim arheološkim nalazima. Konačni cilj je procijeniti promjene koje su zahvatile Isu u razdoblju Principata s posebnim osvrtom na lokalne odgovore na globalne trendove koji mogu pomoći u povijesnoj interpretaciji karaktera i identiteta krajolika u odabranom razdoblju.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

3. 1. GUBITAK SAMOSTALNOSTI I PRAVNI STATUS ISSE

Issa od prve pojave Rimljana na prostor Ilirika (od 230. pr. Kr) tretirana je kao *civitas libera et foederata* kakvih je u to vrijeme bilo mnogo, a poslije Drugog ilirskog rata i propasti Demetrija Hvarskog stekla je položaj *socius et amicus populi Romani* („prijatelja i saveznika rimskog naroda“).¹⁰⁵ Odnosi se od tad ne mijenjaju, *Issa* je samostalni grad država sa svojim kolonijama na Korčuli i kopnu koji su s njom tvorili jednu širu zajednicu (*koinov*) te vjerni saveznik Rima.¹⁰⁶ Salona se nalazila u domeni isejskog dominija, ali nije bila njena kolonija, nego je imala ulogu emporija salonitanskog zaljeva. *Issa* je bila *civitas libera et foederata*, a to je podrazumijevalo da je, osim što je uživala autonomiju i slobodu, također imala imunitet od svih davanja Rimu (*vectigal, tributum, stipendium*).¹⁰⁷

Do promjene dolazi za vrijeme Cezarovog prokonzulata (59. pr. Kr.) prilikom kojeg je Cezar dobio na upravljanje Galiju i Ilirik te započeo kolonizaciju strateških točaka Dalmacije od kojih je Salona imala primat zbog svoje idealne pozicije. Ubrzo potom uselio je određeni broj rimskih građana koji osnivaju svoj *conventus civium romanorum* te je upitno je li taj čin prethodno

¹⁰⁵ M. SUIĆ, 1996b, 319; M. SUIĆ, 1963, 11-38.

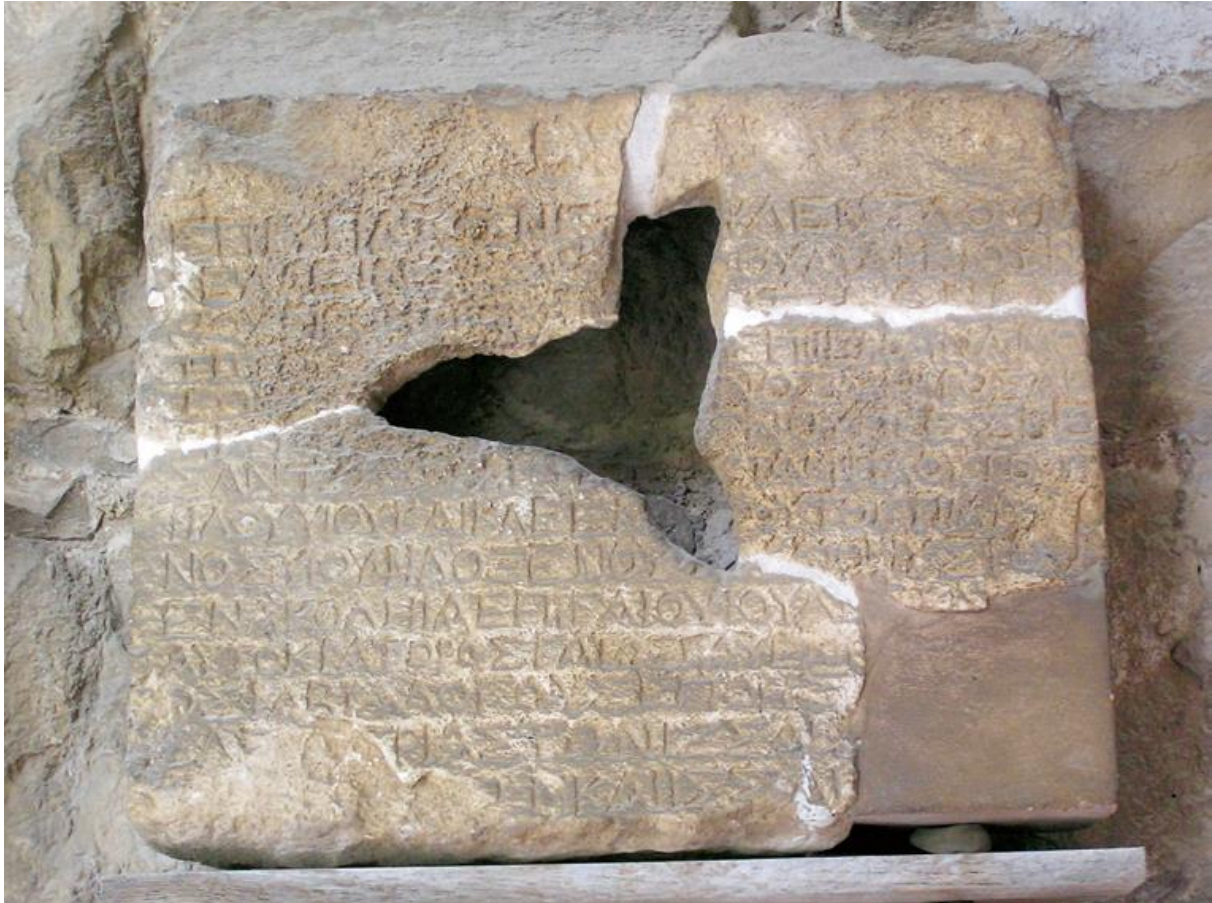
¹⁰⁶ G. NOVAK, 1949, 67 – 70; D. RENDIĆ- MIOČEVIĆ, 2011, 199.

¹⁰⁷ M. SUIĆ, 1996b, 319-320.

dogovoren s Isejcima. Postoji mogućnost da je upravo to razlog slanja poslanstva Cezaru 56. godine u Akvileji, kako bi osigurali jamstvo za svoju slobodu i posjede, odnosno obnovili svoj pravni status koji su uživali do tad. Događaj je evidentiran na grčkom natpisu koji je pronađen u Saloni te sačuvan u četiri fragmenta.¹⁰⁸ U natpisu stoji kako "Isejski poslanici Pamfil, sin Pamfilov, Kleempor, sin Timasionov, i Filoksen, sin Dionizijev primljeni su kod Cezara petog dana martovskih nona (ili prema isjeskom kalendaru u mjesecu Artemisionu) i u njihovo ime govorio je Gaj Gavenije o "slobodi Isejaca i o prijateljstvu Rimljana i Isejaca". Cezar je odgovorio da će on, ako i dalje budu vjerni saveznici Rimu, ispoštovati njihovu slobodu zajedno s njihovim teritorijem. Vjerojatno je došlo do preklapanja ekonomskog interesa između rimskog konventa i Isejaca, točnije to je imalo veze s novim carinskim pristojbama nametnutim grčkim kolonistima.¹⁰⁹

¹⁰⁸ M. ABRAMIĆ, 1924./1925, 4; M. SUIĆ, 1996b, 317-326; B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, J. MAROHNIC, 2010, 78-79; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 2011, 194-200; S. ČAČE, 1997./1998, 57-81; N. CAMBI, 2012, 9-10.

¹⁰⁹ M. SUIĆ, 1996b, 317-318; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 2011, 196-200; B. BIJAĐIJA, 2015, 21.

Slika 3.: Natpis napisan grčkim jezikom sačuvan u četiri fragmenta pronađenih u Saloni (B. BIJAĐIJA, 2015, 37.)

M. Suić smatra kako je prilikom akvilejskog poslanstva izvršena teritorijalna revizija isejskih posjeda na kopnu i to na njezinu štetu, a u korist sve većeg rimskog elementa u Saloni i njenoj okolini.¹¹⁰ Činjenica da se navodi Tragurij i vjerojatno Epetij sugerira neke nove odnose s matičnom kolonijom na Visu, potencijalno njihovo razdvajanje. Natpis je postavljen u Saloni kako bi podsjetio tamošnje Rimljane na odnos između Ise i Rima (Slika 3.).¹¹¹ U vrijeme nastanka ovog natpisa (vjerojatno nedugo nakon poslanstva 56. pr. Kr.) možemo *de facto* još pričati o samostalnoj Isi, ali teško da je ona u ovakvoj situaciji bila slobodni polis, naprosto je apsorbirana u novonastalu provinciju Ilirik.¹¹²

Sljedeći spomenik koji sugerira dodatno produbljenje rimsko-isejskih odnosa je munificijencija Kvinta Numerija Rufa, *CIL I*, 605; *CIL III*, 3078, Cezarovog legata i patrona grada Ise koji vlastitim troškom obnavlja trijem jedne zgrade. Natpis u restituciji glasi: *Q(uintus) Numerius*

¹¹⁰ M. SUIĆ, 1996b, 318-325.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² B.BIJAĐIJA, 2015, 21.

*Q(uinti) f(ilius) Vel(ina tribu) / Rufus leg(atu)s patron(us) / portic(um) reficiund(am) / de sua pecun(ia) coer(avit) / idemque prob(avit).*¹¹³

Akvilejsko poslanstvo impliciralo je na nestabilnost u Iliriku, kako bi primirio konflikt između doseljeničkog i već prisutnog stanovništva Cezar dodjeljuje legata u Isi i time pridonosi jačanju sigurnosti i prividno ukazuje na brigu upravitelja o provinciji. Natpis je pisan latinskim jezikom i F. Milivojević argumentira da dataciju treba tražiti 56. godine nakon isteka Numerijava tribunta u Rimu.¹¹⁴ Zaoštavanjem odnosa između Cezara i Pomepeja započinje građanski rat 49. g. pr. Kr. koje je uvuklo cijelo Carstvo u sukob, uključujući i Isu koja se priklanja na Pompejevu stranu. Razlog tome mogao bi biti da su, nakon što su postavili natpis 56. godine, Rimljani i dalje oštećivali pravno-ekonomske interese Isejaca koji se potom odlučuju okrenuti na drugu stranu - Pompeju u nadi da će im on vratiti ono što im je oduzeto. Cezar u jednom navodu spominje da je *Issa* postala "najprivrženija Pompeju", ali bez obzira na to još je smatra *nobilissimum regionum eorum oppidum* (najugledniji grad na istočnom Jadranu).¹¹⁵ Rat je okončan porazom Pomepeja, a *Issa* gubi svoju samostalnost i postaje rimski podanik.¹¹⁶ U novonastaloj situaciji Isejci su sačuvali osobnu slobodu, isti položaj i imetak te su stekli civitet, kako saznajemo od Plinija Starijeg koji donosi vijest da je *Vis* bio *Issa civium romanorum*.¹¹⁷ Vjerojatno se to dogodilo još za vrijeme Augusta ako se osvrnemo na činjenicu da je upisana u tribus *Sergia*.¹¹⁸ Ostaje upitan egzaktan pravni status Ise nakon građanskog rata jer dodijeljeno građansko pravo ne znači i da je uživala municipalnu neovisnost. Tom su se problematikom bavili brojni autori te se mogu svrstati u otprilike dva pravca razmišljanja gdje s jedne strane prevladava mišljenje da je *Issa* stekla status municipija (G. Novak, M. Zaninović i G. Alföldy),¹¹⁹ dok su s druge strane mišljenja da je potpala pod jurisdikciju Salone kao što je to

¹¹³ B. GABRIČEVIĆ, 1969, 25; B. GABRIČEVIĆ, 1970, 553-557; B. KIRIGIN, 1996, 51.

¹¹⁴ Prilikom kojeg se usprotivio povratku Cicerona iz progonstva (i time dokazao lojalnost Cezaru) i pokazao se kao idealan kandidat za rješavanje navedene situacije u Iliriku jer je već imao slično iskustvo u Africi 60. god.; F. MILIVOJEVIĆ, 2019, 212-214.

¹¹⁵ *Caes., Bell. Alex., 47.*

¹¹⁶ M. SUIĆ, 1996a, 292-293.

¹¹⁷ *Plin., Nat. Hist., 3, 152.*

¹¹⁸ U taj su tribus upisana razna naselja što ih je August osnovao ili podijelio status kolonije, odnosno municipija (Zadar je uzdignuo na status kolonije, a Arbu na municipiji) – M. SUIĆ, 1996a, 293.

¹¹⁹ G. NOVAK, 1955, 42; M. ZANINOVIĆ, 1996, 98; G. ALFÖLDY, 1965, 106 – 107.

bio slučaj s Trogirom (M. Suić, S. Bilić-Dujmušić).¹²⁰ N. Cambi zalaže se da je isejska samostalnost postupno nestajala u interesnoj sferi sve snažnije Salone, a i zbog vlastite dekadencije.¹²¹ M. Glavičić zaključuje da *Issa* posjeduje municipalitet nižeg ranga i zato nema potpunu autonomiju.¹²²

Mate Suić argumentira kako je u vrijeme kada Plinije spominje *Isu* postojala iza tog *oppidum civium romanorum* bar jedna generacija rimskih građana koji su doživjeli dolazak konventa u Salonu, gubitak samostalnosti, osnivanje kolonije Salone i vlastito stjecanje civiteta.¹²³ *Issa* je osim toga vrlo brzo dosegla potpuno građansko pravo koje se razlikovala od onih u primjerice Tragurionu ili nekim ilirskim naseobinama gdje je vrhunac bila municipalna autonomija, a tek s vremenom mogućnost postajanja rimskim građanima. Položaj *oppida* posve je drugačiji od municipija jer oni kao rimski građani ne mogu potpasti pod jurisdikciju provincijskih vlasti koji upravljaju domaćim stanovništvom, odnosno peregrinima.¹²⁴ Status nekadašnjih grčkih gradova u Manijskom zaljevu, *oppidum civium romanorum* jednak je statusu konventa rimskih građana u Salonu čija su prava i dužnosti bili izjednačeni s novopridošlim kolonistima, iako i dalje zadržavaju svoj *tribus*. To se izjednačavanje uglavnom događa prirodnim putem jer dolaskom novih vlasti stare institucije postaju suvišne i apsorbiraju ih novi magistrati i upravna tijela kolonija. Međutim, *Issa* nije uzdignuta na status kolonije, ali je našla drugi način da se pridruži drugoj koloniji - Salonu.¹²⁵ U prilog svemu tome ide činjenica da na Visu zasad nema epigrafskih spomenika koji se odnose na neke od municipalnih dužnosti u rimsko doba. Suić iznosi da to nije igrom slučaja jer su najbrojniji javni spomenici takvog karaktera u municipalnim središtima, a potpuni izostanak iz metropole poput Ise mora imati neki razlog koji je po njemu srastanje isejskog *oppida* s kolonijom Salona.¹²⁶ Kao dokaz navodi Plinijiv

¹²⁰ M. SUIĆ, 1996a, 303; S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2004, 320.

¹²¹ N. CAMBI, 1961/1962, 107-108.

¹²² M. GLAVIČIĆ; 2002, 65.

¹²³ M. SUIĆ, 1996a, 295.

¹²⁴ Municipij: tu su nadležne njihove municipalne oblasti, magistrati *duvirii* ili *quattorviri iure dicundo* i kolegijalna tijela - *ordo decurionum* (M. SUIĆ, 1996a, 295-296.)

¹²⁵ M. SUIĆ, 1996a, 295.

¹²⁶ Ibid.

citat¹²⁷ u kojem se spominje kako *Issa* spada pod salonitanski juridički konvent koji je inače namijenjen sudovanju ne-rimskim građanima, odnosno peregrinima. Kako je *Issa* imala građansko pravo, Plinijev navod mogao je označavati kako su se nadležne oblasti Isejaca također nalazile u Saloni.¹²⁸

Sljedeći spomenik, *CIL, III, 2074* kojim se autori služe za određivanje pravnog statusa Ise jest natpis na sarkofagu Gaja Albucija Menipa (Slika 4.) otkriven 1844. na zapadnoj salonitanskoj nekropoli čija restitucija glasi:

*C(aio) Albucio C(ai) f(ilio) Trom(entina tribu) Menippo dec(urioni) Salon(ae) / aedil(i) marit(o) et C(aio)Albuc(io) C(ai) f(ilio) Tr(omentina tribu) Prociliano / dec(urioni) Sal(onae) et Iss(ae) def(uncto) ann(orurum) IXXX et C(aio) Alb(ucio) C(ai) f(ilio) Ser(gia tribu) / Menipp(o) dec(urioni) Iss(ae) def(uncto) ann(orurum) IXX filiis et C(aio) Lig(urio) Titan(o) / def(uncto) ann(orurum) XXX fratri Liguria Procilla quae et Albucia et sibi viva pos(uit).*¹²⁹

Natpisom se komemorira suprug Ligurije Procile i otac dvaju sinova koji je obnašao dužnost dekuriona i edila Salone, upisan u tribus *Tromentina*. Prvi sin bio je dekurion u Saloni i Isi te je pripadao istom tribusu kao i otac, dok je drugi sin bio dekurion u Isi i upisan je u tribus *Sergia*. Spominje se i brat dedikantice, ali bez naznake magistrature i tribusa.¹³⁰ N. Cambi smatra da su Albuciji bili oslobođenici, grčkog podrijetla (kognomen *Menippus*), koji su nakon oslobođenja u Italiji, naslijedili gentiliciji Albuciji i preselili se u Salonu.¹³¹ Zanimljivo je da su navedeni različiti tribusi kod oca i sina s istim preimenom, gentilicijem i kognomenom. Prema Suiću, do toga je došlo zbog toga da se učini distinkcija između dviju osoba. Smatra da je natpis ujedno i odraz odnosa Ise prema Saloni, odnosno da je *Issa* bila zavisna od Salone. Albuciji, kao rimski građani, mogli su obavljati magistrature u Saloni te njoj zavisnoj Isi, a postoji mogućnost da su i bili isejske provenijencije pa su mogli biti upisani u dva tribusa.¹³²

¹²⁷ Plin. *N. h. III*, 142.

¹²⁸ M. SUIĆ, 1996a, 295.

¹²⁹ Restitucija prema N. CAMBI, 1961/1962, 100; M. GLAVIČIĆ, 2002, 286. (br. 148)

¹³⁰ M. SUIĆ, 1958, 19; N. CAMBI, 1961/1962, 104.

¹³¹ N. CAMBI, 1961/1962, 105.

¹³² M. SUIĆ, 1958, 20-21.

Postoje i drugi mogući razlozi za upis u različite tribuse poput promjena mjesta boravka (*per domicilia translationem*).¹³³

Problem kod navedenog spomenika je što se dekurioni Ise ne spominju niti na jednom drugom natpisu.¹³⁴ Može se reći da bi u metropoli poput Salone bila zabilježena slična situacija i na nekom drugom spomeniku. Druga stvar je što su na ovom natpisu *Issa* i *Salona* tretirane odvojeno bez ikakvih naznaka municipalne podložnosti jedne prema drugoj. Gradsko vijeće osim municipija imale su kolonije, fore, koncilijabuli, prefektore te je *Issa* mogla imati jedan od tih statusa. B. Bijadija je mišljenja kako su *Issa* i *Salona* možda bile povezane obiteljima kao što su to Albuciji, ali su bila dva neovisna municipalna središta.¹³⁵

Slika 4. Natpis na sarkofagu obitelji Albucija pronađen u Salonu (B. BIJAĐIJA, 2015, 39.)

Da je *Issa* zadržala strateški i vojni značaj, govori nam natpis, *HD 016153*, o posjeti Druza uokviren *tabulae ansatae*, a prema paleografskim obilježjima natpis se datira u rano 1. st., u Augustovo ili Tiberijevo doba (Slika 5.).¹³⁶

Natpis u restituciji glasi: *Drusus Caesar T[i(beri) Aug(usti) f(ilius) divi] / Aug(usti) nepos co(n)s(ul) de[sign(atus) iterum] / pontifex augur camp[um dedit] / Publio Dolabella leg(ato) pro [praetore].*¹³⁷

¹³³ D. FASOLINI, 2012, 135-146; Autor u radu donosi primjere za svaki od razloga upisivanja u različite tribuse.

¹³⁴ N. CAMBI, 1961/1962, 105.

¹³⁵ B. BIJAĐIJA, 2015, 28-29.

¹³⁶ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1952, 43.

¹³⁷ Restitucija prema Epigraphische Datenbank Heidelberg: *HD 016153*

Slika 5. Natpis Druza Mlađega s Visa (B. BIJADIJA, 2015, 39.)

Natpis spominje Druza (nakon očeve adaptacije *Drusus Julius Caesar*) u skraćenoj nomenklaturi *Drusus Caesar* i ime namjesnika provincije Dalmacije Publija Kornelija Dolabele, također u skraćenom obliku *Publius Dolabella*. Iako je Druz više puta boravio u Dalmaciji, Duje Rendić Miočević navedeni posjet smješta u 20. godinu prilikom čega se gradi ili proširuje vojničko vježbalište ili *campus*.¹³⁸ To upućuje kako na vojni značaj koji je *Issa* imala i nakon što je potpala pod rimsku vlast, tako i na daljnji urbanistički razvoj koji je zahvatio prostor izvan helenističkih zidina, uokolo današnje Gradine.¹³⁹ Tome možemo priključiti i teatar na poluotoku Prirovu koji predstavlja još jednu rimsku građevinu. Kampus je vjerojatno bio smješten negdje između Gradine i Prirova jer je to bila jedina ravna površina gdje se takvo što moglo smjestiti.¹⁴⁰

Kod proučavanje epigrafskih spomenika postoji tendencija fokusiranja isključivo na tekst kao sredstvo pomoću kojeg se konstruira povijesni i društveni narativ određenog mjesta. Označavaju dokaze za razne političke i društvene tvorevine, ali sami nisu promatrani u svjetlu materijalne kulture isprepleteni zajedno s tim istim tvorevinama.¹⁴¹ Ugrađeni su u određeni kontekst, proizvedeni za ispunjavanje specifičnih potreba te su odražavali društvene odnose,

¹³⁸ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1952, 43-44.

¹³⁹ Više o određenim gradskim pozicijama-poglavlje: Urbanizam i javni gradski prostor

¹⁴⁰ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1952, 42-49.

¹⁴¹ L. REVELL, 2009, 21.

strukture moći i ideologije određenog društva.¹⁴² Ne samo da simboliziraju određene događaje, već tvore dugotrajna sjećanja na specifične obveze jer od trenutka njihove instalacije kontinuiranim aktom čitanja nastavlja se njihova upotreba i aktivna uloga u društvenoj reprodukciji. Javni natpisi prenose ograničen broj poruka poput eugertizma, počasnih naslova i vrstama političkih službi. Za njihovo razumijevanje nije bila potrebna potpuna pismenost te su se ponavljanje istih magistratura i fraza poput *decreto decurionum* (abrevijacija DD) tretirali kao simboli. Kako je šira populacija počela prepoznavati njihov značaj u sklopu materijalne kulture, a time i njihovu povezanost s novim društvenim i političkim uređenjem, internalizirali su poruke koje su sadržavale i svoj položaj unutar novog sistema.¹⁴³

Bitno je još spomenuti događaj iz 42. godine kada se zbila pobuna legata (namjesnika Dalmacije) Skribonijana.¹⁴⁴ Na poziciju *legatus augusti pro pretore* provincije Dalmacije dolazi krajem vladavine Kaligule umjesto Lucija Volusija Saturnina. U Dalmaciji ga zatiče vijest o Kaligulinoj smrti 41. te zajedno s Anijem Vinicijanom odlučuje pokrenuti pobunu protiv novog cara Klaudija. Svojim trupama smještenim u logorima Tilurij (VII) i Burnum (XI) obećao je ponovnu uspostave republike i časní otpust ako mu se pridruže, međutim vojnici su mu ipak otkazali poslušnost¹⁴⁵ te Skribonijan zajedno s nekolicinom pristaša bježi u Isu.¹⁴⁶ Prema povijesnim izvorima, ubio ga je vojnik Volaginije, vjerojatno u sklopu planirane akcije od strane cara jer je ostalim pristašama određeno da ih se dovede brodom u Rim gdje se održalo suđenje. Postavlja se pitanje zbog čega je Skribonijan odabrao pobjeći baš na Vis. Cambi navodi kako Salona nije bila opcija jer je preblizu vojsci koja je na kopnu, a u Rimu su već pobili ostale pristaše.¹⁴⁷ Međutim, Skribonijan je bio u rodu s Pomepejem Velikim (prema ženskom gentiliciju), njegov prapraunuk pa je možda mislio kako će ga Isejci objeručke prihvatiti i

¹⁴² Ibid; 22.

¹⁴³ Ibid; 22.

¹⁴⁴ *Lucius Arruntius Marcus Furius Camillus Scribonianus*, namjesnik provincije Dalmacije u razdoblju od oko 40. do 42. godine

¹⁴⁵ Orlovi se nisu smjeli ukrasiti niti legijski znakovi pomaknuti – religijsko obrazloženje za neposlušnost namjesniku

¹⁴⁶ Tada je i legija dobila počasnu titulu *Claudia Pia Fidelis*; N. CAMBI, 2009, 63-65/66

¹⁴⁷ N. CAMBI, 2009, 65.

zaštiti.¹⁴⁸ Mogućnost opstanka pompejanske tradicije od građanskog rata (nekih 80-ak godina) ne mijenja činjenicu da je mala vjerojatnost kako bi se *Issa* tad pobunila protiv rimske vlasti.

Natpisi na latinskom su uglavnom nadgrobnog karaktera, a gentiliciji zabilježenih osoba u ranom principatu upućuje na doseljenje italskog stanovništva (*Firmus, Epictetus, Fest*) te ljudi iz Dalmacije (*Dalmasius*). Dodjeljivanje građanskog prava stanovnicima Ise završeno je u 1. st. pr. Kr. (sudeći po carskom gentiliciju *Iulius*), a od 1. st. nema zabilježenih natpisa s uporabom grčkog alfabeta, a ne javljaju se ni grčka imena u onomastičkoj formuli na nadgrobnim stelama. Pitanje se postavlja je li tu riječ o znatnoj promjeni sastava stanovništva u periodu romanizacije ili je u potpunosti preuzet latinski onomastički fond.¹⁴⁹

U Španjolskoj su pronađeni fragmenti povelja koji se odnose na zakone za ustroj gradova sa statusom *coloniae* i *municipia*¹⁵⁰ prema kojima možemo pratiti način na koji je rimska urbana ideologija diktirala pravni i društveni položaj osvojenog područja. Naravno, teško je procijeniti u kojoj su se mjeri ti zakoni poštovali u stvarnosti, ali doneseni su u skladu s običajima onih na vlasti u Rimu. Dekonstrukcijom navedenih dokumenata može se dobiti uvid u vladajuće administracije te koje je političke i društvene institucije smatrala potrebnim za vođenje urednog života.¹⁵¹ Grad je djelovao kao središte sudske i financijske organizacije, duoviri te njihovi prefekti bili su odgovorni za provođenje pravde i imenovanje daljnjih sudaca. Također, svaki grad imao je vlastite fondove i sredstva kojima su upravljali odabrani magistrati i dekurioni u skladu sa smjernicama zakona. Carska administracija vratila je vlast lokalnim elitama, uklonila opsežni birokratski aparat te ih učinila odgovornim za vlastite poslove svoje poluautonomne zajednice.¹⁵²

Ako su se vlastiti interesi određene zajednice razlikovali od interesa njihovih susjeda, uobičajena je bila pojava usvajanja veleposlanika i pokrovitelja. Patroni, kao što je to slučaj s

¹⁴⁸ N. CAMBI, 2009, 66; B. BIJAĐIJA, 2015, 23.

¹⁴⁹ B. BIJAĐIJA, 2015, 26-28.

¹⁵⁰ Fragmenti povelje pronađenih u Španjolskoj; *lex coloniae Genetivae* i *Lex Flavia municipia*; L. REVELL, 2009, 78.

¹⁵¹ L. REVELL, 2009, 50.

¹⁵² Ibid; 51.

Numerijom Rufom¹⁵³, mogli su biti poslani da zastupaju zajedničke interese municipija u ime Rima, povezujući ih u širi društveni i politički sustav.¹⁵⁴ Magistarske dužnosti trajale su kratko i zatim su se prenosile na sljedećeg čovjeka, a općinskim statutom propisan je postupak izbora te prisega magistrata. Izbori su bili vrlo javni događaji smješteni unutar gradskog javnog prostora i podrazumijevali su aktivno sudjelovanje zajednice kao cjeline te da novi dužnosnik djeluje za dobrobit svoje zajednice.¹⁵⁵

Dakle, ti zakoni reflektiraju određenu ideologiju rimskog urbanizma koja uključuje više od samo života u gradu te podrazumijeva postojanje određenih društvenih i političkih praksi unutar. Statuti mogu poslužiti kao okvir unutar kojeg se odvijaju te prakse, a druga strana dualiteta je aktivna reprodukcija ove ideologije kroz svakodnevne živote stanovnika provincijskih gradova.¹⁵⁶

Ipak, pitanje isejskog pravnog statusa ostaje otvoreno. U prilog tome da je izgubila municipalnu neovisnost ide njezino svrstavanje na Pompejevu stranu tijekom građanskog rata, u slučaju da ga je imala prethodno. S druge strane, epigrafski spomenici i rano uvođenje carskog kulta sugeriraju vrlo aktivan život u doba principata, kao i nastavak jake gospodarske tradicije. U povijesnim izvorima spominju se pojmovi *civium oppidum* te *civium romanorum*, potonji označava da su stečena građanska prava, a prvo da je samo urbano naselje, ali nijedan ne može potvrditi ili opovrgnuti municipalni status Ise. Putem sarkofaga Albucija Menipa, *CIL III* 2074 saznajemo da je *Issa* imala dekurione, odnosno gradske vijećnike, ali se navode uz salonitanske dužnosnike te nije jasno je li Salona imala jurisdikciju nad Isom ili ne. Indikatori da je *Issa* posjedovala status municipija ogledaju se na gospodarskoj snazi u vrijeme carstva, uvođenju carskog kulta i kontinuiranoj graditeljskoj aktivnosti, ali dok se ne pronađu direktni dokazi, pritom mislimo na natpis koji spominje gradske dužnosnike, možemo samo nagađati.

¹⁵³ *CIL I*, 605; *CIL III*, 3078

¹⁵⁴ L. REVELL, 2009, 51.

¹⁵⁵ Ibid; 52.

¹⁵⁶ Ibid; 54.

3. 2. URBANIZAM I JAVNI GRADSKI PROSTOR

Urbani život i organizacija grada kao u prethodnim razdobljima i dalje igra jednu od temeljnih uloga u društvenoj strukturi. Gradovi, glavna središta djelovanja (onda i danas) raznih institucija, osoba te društvenih skupina, nisu statične tvorevine, već posjeduju dinamičan aspekt koji se najbolje vidi u razvoju njihovih javnih prostora.¹⁵⁷ B. Hillieru i J. Hanson (1984.),¹⁵⁸ u sklopu teorijskog okvira za proučavanje prostora, predlažu kako društvo i prostor nisu samo međusobno povezani, već su slični koncepti.¹⁵⁹ Prema tome, način smještanja zgrada u prostor, njihovi odnosi i arhitektonski konteksti reflektiraju procese i elemente koji modeliraju društvo. Društvena logika prostora može se primijeniti u arheologiji kod proučavanja javnih prostora kao sredstava za razumijevanje promjena u strukturi antičkih društava.¹⁶⁰

Urbanizam se ne bi trebao promatrati kao jednokratani događaj; nije da je grad izgrađen, a urbana ideologija jednostavno prihvaćena, već je to bio stalan i ponavljajući proces proizveden od strane ljudi kojima grad postaje središte svakodnevne rutine. Javne građevine pružile su ambijent za urbani životni stil s naglaskom na politiku i komunalne djelatnosti, ali i religiju isprepletenu također s politikom.¹⁶¹

Agoru antičkog grada također zahvaća proces romanizacije, ali se odvija na razne načine prema novoj potražnji javnog monumentalnog prostora. Modernizacija gradova nipošto nije bila homogen proces, nego je ovisila o nizu čimbenika, političkog i financijskog statusa grada, privlačenju većih donatora ili carskih interesa, lokalnim elitama kao glavnim graditeljima i predstavnicima nove vlasti.¹⁶²

¹⁵⁷ V. EVANGELIDIS, 2014, 336.

¹⁵⁸ HILLIER, B. I HANSON, J. 1984. *The Social Logic of Space* (Cambridge) u V. EVANGELIDIS, 2014, 336.

¹⁵⁹ V. EVANGELIDIS, 2014, 336.

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ L. REVELL, 2009, 55.

¹⁶² V. EVANGELIDIS, 2014, 336.

Svaki grad grčkog kulturnog kruga koji je uspio preživjeti poteškoće 1. st. pr. Kr. i tranziciju u novi imperijalni sustav pokušao je u nadolazeća dva stoljeća obnoviti urbani krajolik agore i okolice.¹⁶³ Ta prilagodba krajolika novim potrebama rimskog razdoblja podrazumijeva proces koji se razlikovao od grada do grada. U mnogim manjim mjestima zbog ograničenih financijskih sredstava građevinska se aktivnost često usmjeravala na preinake i nadogradnje već postojećih građevina. U Visu na primjer imamo već spomenuti natpis Druza Mlađega, *HD* 016153, koji govori o obnovi kampusa, a posebno su se donacije člana carske kuće smatrale stvarima ponosa.¹⁶⁴

Neki od novih dodataka urbanog krajolika agore su: građevine javnih sadržaja (terme, latrine, fontane), hramovi (posebice za carski kult), građanske zgrade (stoe, magistarski uredi, bazilike) te građevine kulturnog i zabavnog karaktera (odeon, teatri, amfiteatri). Međutim, značajan broj novih zgrada nastao je na dugotrajnoj tradiciji grčke arhitekture pa se novi urbani model može sagledavati kao modernizacija već postojećih arhitektonskih oblika.¹⁶⁵

Valja još spomenuti kako postoji određeno iskušenje posvetiti se isključivo aktivnosti elita prilikom analize gradova jer ostavljaju najvidljiviji fizički utisak. Generalno su bili odgovorni za plaćanje izgradnje i održavanje javnih građevina te stoga i nerijetko komemorirani natpisima ili kipovima u njihovu čast.¹⁶⁶ Može se reći kako je jednostavno rekonstruirati njihovu ulogu u smislu aktivnih agenata u reprodukciji ideologije urbanizma. Ipak, ostali pučani, ljudi koji su bili uključeni u svakodnevne aktivnosti života i rada u gradu, imaju slabije vidljive uloge. Unatoč tome, obje su grupe uključene u proces urbanizma, samo na različitim nivoima. Ne-elite svojim kretanjem po gradu internaliziraju simboličke poruke koje fizičko okruženje nosi, a kroz njihovu sposobnost da iščitavaju značenje građevina, natpisa i kipova zauzimaju ravnopravnu ulogu u održavanju rimskog urbanizma.¹⁶⁷

Grad *Issa* podignut je u dubokoj viškoj uvali koja se nekoć nazivala Luka sv. Jurja, zauzimajući njezin jugozapadni dio, južne padine brijega Gradina te mali poluotočić Prirovo koji nije bio

¹⁶³ Ibid.

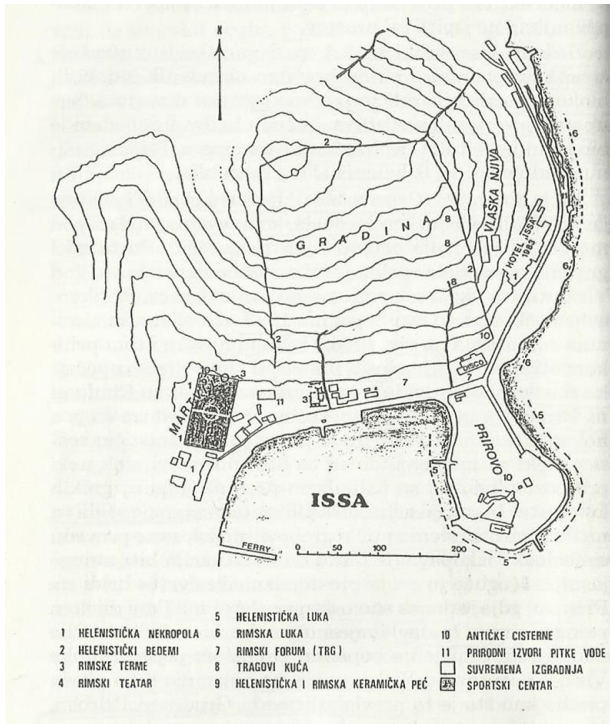
¹⁶⁴ Ibid; 336.

¹⁶⁵ Ibid; 346.

¹⁶⁶ L. REVELL, 2009, 56.

¹⁶⁷ Ibid.

opasan zidinama (Slika 6.). Na vrhu Gradine, sa sjeverozapadne strane nalazi se plato koji dominira pogledom pa se pretpostavlja kako se tu nalazila akropola, sukladno s praksom grčkih graditelja. Gradska agora očekuje se u priobalnom dijelu, gdje se nalazio trijem čija je obnova potvrđena natpisom Kvinta Numerija Rufa iz sredine 1. stoljeća pr. Kr., a kasnije je tu bio smješten rimski forum.

Slika 6. Tlocrt grada *Ise* (B. KIRIGIN, 1996, 58.)

Prostor grada *intra muros* zauzimao je otprilike 9 ha (na padini Gradine) i bio je trapezoidnog oblika s bedemima širine 2-4 m do 2,8 m, od velikih kamenih blokova izrađenih u tehnici *emplekton* bez uporabe vezivnih sredstava (vanjska lica sačinjavaju masivni pravilni kameni blokovi, a ispunu lomljeni komadi kamenja). Južni bedem, s morske strane, nije pronađen te se pretpostavlja da su ga srušili Rimljani dolaskom na vlast, a o tome nešto kasnije.¹⁶⁸ Grad je izgrađen prema hipodamnskim načelima o čemu nam svjedoči pravilan raster ulica aksijalno orijentiranih u smjeru S-J (*stenopos*) te raspored inzula na njima (Slika 7.). Ulice orijentacije I-Z (*plateia*) nisu zasad ubicirane, ali ako ih je bilo, onda ih je bilo znatno manje nego *stenopoi*. Arheološki muzej u Splitu proveo je istraživanje nad dvjema ulicama (širina cca. 3,2 m) i tri

¹⁶⁸ B. ČARGO, 2004, 15-16; B. ČARGO, 2010, 11; B. ČARGO, 2016, 29-31; M. KATIĆ, 2009, 80-89.

inzule (širine cca. 13 m) s ostacima kuća. Dobar drenažni sustav potvrđuju kanali na ulicama za odvodnju vode i kišnice u smjeru mora. Kuće su bile pravokutnog ili trapezoidnog oblika, mogle su biti prizemnice ili na kat s više prostorija, s podnicama od nabijene zemlje i zidovima s dvama licima (vanjsko pločasto kamenje, a ispuna od lomljenog u suhozidnoj tehnici ili povezano masnom crvenicom). Pronađeni su ulazi širine cca. 1.5 m, s dovratnicima od kamenih blokova čiji su rubovi okomito zaglađeni i vjerojatno su nosili dvokrilna vrata. Ovaj tip oblika kuće može se datirati krajem 4. ili poč. 3. st. pr. Kr. te zadržava navedeni oblik tijekom vremena. Dolaskom Rimljana poštuje se izvorno postavljeni raster, a intervencije na ovom području grada ogledaju se tek u popravcima ulica i određenim preinakama unutrašnjosti kuća (pregrađivanja, promjena namjena nekih prostorija i podizanje katova) korištenjem novih materijala i tehnika.¹⁶⁹

¹⁶⁹ B. ČARGO, 2021, 71-71; B. ČARGO, 2016.

Slika 7. Plan istraženog dijela stambene arhitekture s ulicama (crtež: B. Pender) (B. ČARGO, 2016, 30.)

Novi urbani krajolik najbolje oslikavaju rimske terme, građevine koje su postale nezaobilazan dio infrastrukture svih važnijih javnih prostora antičkog grada. Iako je sam koncept javne kupelji izvorno grčkog podrijetla, rimske terme zbog svoje napredne tehnike zagrijavanja i hidraulike podižu doživljaj javnih kupališta na novu razinu i time se uspješno infiltriraju u tradicionalne okvire grčkog grada.¹⁷⁰

Isejski termalni kompleks smješten je u južnom dijelu grada nadomak mora te je bio prilično velikih dimenzija (dimenzija sačuvanog dijela su 40 x 31 m) u odnosu na veličinu grada (Slika 8.).¹⁷¹ Podno samog kompleksa protezao se sustav kanala zajedno s velikom cisternom gdje se slijevala voda. Vjerojatno je riječ o gradskoj cisterni koja je opskrbljivala vodom čitavo naselje,

¹⁷⁰ V. EVANGELIS, 2014, 345-346.

¹⁷¹ B. ČARGO, 2021, 245.

a moguće je kako se tu nalazio i izvor vode. Istočni dio termalnog kompleksa uništen je modernom izgradnjom zgrada i najslabije je poznat dosad.¹⁷² Zapadni dio kompleksa uglavnom sadrži prostorije s bazenima sa zagrijavanjem, a to su *tepidarium* s umjereno toplom vodom, *caldarium* s bazenom za toplu vodu, peć (*praefurnium*), prostorija uz peć s istočne strane koja bi mogla biti *sudatorium* (odnosno prostor za parnu kupelj) te skladište za drva. Nezagrijavani prostori smješteni su u središnjem dijelu kompleksa, a to podrazumijeva *frigidarium* s dva bazena zajedno s prostorijom zasad nepoznate namjene kod ulaza.¹⁷³ U istočnom dijelu nalazimo ulazni prostor i *apoditerium*, odnosno svlačionicu. Unutar dviju prostorija u jugoistočnom dijelu također su evidentirani ostaci hipokausta pa se može pretpostaviti kako su tu bile jedna ili dvije prostorije na zagrijavanje. Iz toga je jasno kako se termalni kompleks nastavljao dalje prema istoku gdje se mogla očekivati još jedna peć.¹⁷⁴ Mozaici crno-bijele boje i geometrijskog ukrasa nalazili su se na svim hodnim površinama u termama, a u prostoriji na ulazu bio je jedan s figuralnim prikazima dupina u skoku. Zidovi su bili ožbukani i ukrašavani freskama te štukaturama.¹⁷⁵ Sjeverno od termi nalazi se popločenje koje asocira na gradsku ulicu, a na istočnom dijelu su ostaci kolektora za slijevanje vode s krovšta. S vanjske strane termi, na sjeveru, nalazi se popločenje koje je bilo dio gradske ulice i gdje se trenutačno vode aktualna arheološka istraživanja pa se mogu očekivati nova saznanja o javnom gradskom arealu antičke Ise.¹⁷⁶

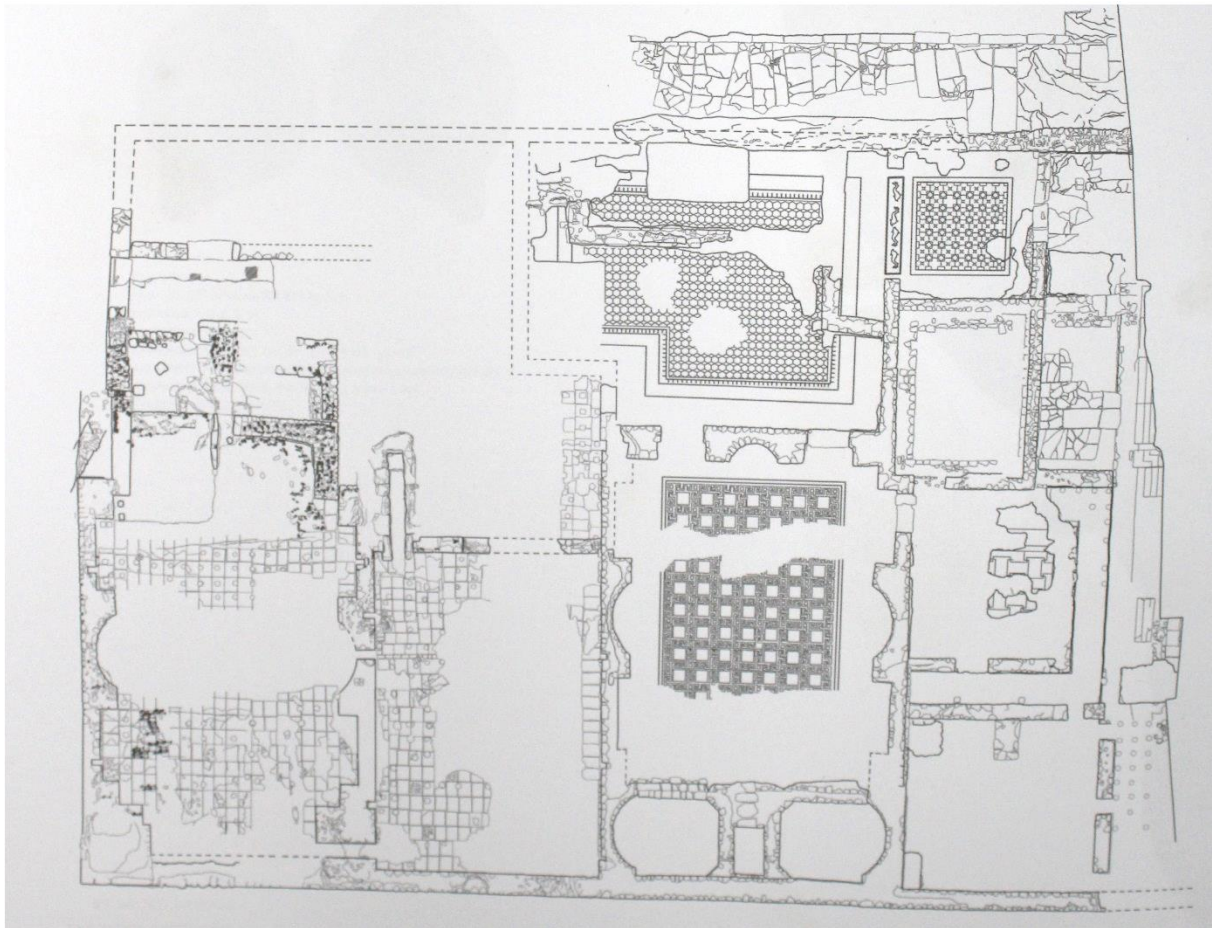
¹⁷² Ibid.

¹⁷³ Ibid. 245-246.

¹⁷⁴ B. ČARGO, 2021, 245.

¹⁷⁵ Ibid; 246.

¹⁷⁶ Ibid; 245-246.

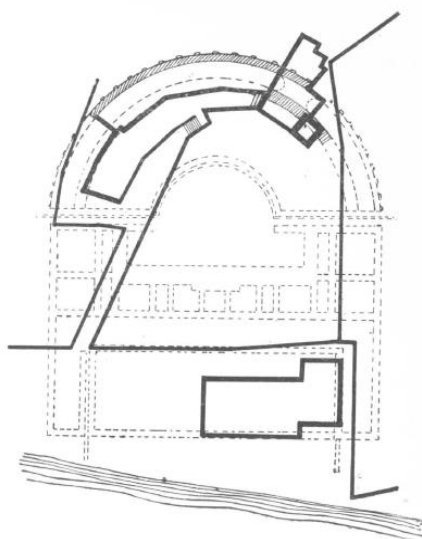
Slika 8. Isejski termalni kompleks (B. ČARGO, 2021, 244.)

Prisutnost kazališta u nekoj gradskoj sredini ponajbolje nam govori o kulturnoj razini jednog grada i njegovog stanovništva. Isejski teatar smješten je na poluotočiću Prirovo u Viškoj luci, izvan gradskog areala (Slika 9.). Zbog konfiguracije terena orijentiran je prema jugu što odstupa od učenja poznatog rimskog arhitekta Vitruvija koji to ne preporučuje u svom djelu *De architectura libri decem* kako gledatelje ne bi ometalo sunce. Ostaci danas nisu vidljivi u cijelosti jer je u 16. st. nad njim podignut franjevački samostan.¹⁷⁷ Kao svi antički teatri, sastoji se od triju glavnih dijelova: gledališta (*cavea*), orkestre (*orchestra*) i pozornice (*scaenae frons*).¹⁷⁸ Gledalište se sastojalo od 20 redova kamenih sjedala i moglo je primiti oko 3000 ljudi. Pozornica je nešto širih dimenzija, dok je orkestra polukružna. Kavea je većim dijelom na substrakcijama koje vjerojatno nisu bile prohodne, već samo ispunjene nasipom, a manjim dijelom na prirodnoj razini terena. Danas je vidljiv samo dio vanjskog zida gledališta izrađen

¹⁷⁷ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1981, 264.

¹⁷⁸ B. ČARGO, 2004, 26.

od fino klesanih kamenih blokova s lezenama i sa sačuvanim frizom.¹⁷⁹ U samostanskom podrumu sačuvan je dio nadsvođenog hodnika koji je služio kao glavni nosač gornjeg menijana gledališta, dok su ostali arhitektonski dijelovi pod zemljom. Južno od kazališne zgrade podignuta je crkva, a nad orhestrom i većim dijelom proskenija i skene prostire se samostanski vrt. Istočni dio teatarskog kompleksa većim je dijelom pod novijim grobljem.¹⁸⁰ Na ulazu u samostan uzidan je kameni reljef s prikazom ženske tragične maske koji je nekoć zasigurno ukrašavao zidove teatra. Unutar samostana nalazi se još prikaz polunagog ženskog božanstva, jedne od Menada, božanstva šume i pratiteljica Dioniza.¹⁸¹

Isejski teatar prema planu iz Bull. dalm. XXVI, tab. III. (punim crtama označeno današnje stanje samostanskog sklopa, a isprekidanim plan teatra)

Slika 9. Položaj teatra na Pirovu (B. ČARGO, 2004, 26.)

Zapadno od termi pronađeni su ostaci loše očuvane građevine i zida podijeljenog trima zidovima, nažalost nije moguće odrediti samu namjenu zgrade, ali nagađa se kako je riječ o nekom hramskom izdanju s tripartitnom celom. Arhitektonski ostaci nalaze se u blizini nekropole Martvilo, riječ je o građevini s očuvanim sjevernim zidom unutar koje se nalazi plitka apsida djelomično obložena mramorom te sadrži otvor za vodu. Nije iskopana do kraja, ali vidljivo je kako se građevina proteže dalje prema istoku. Također, o namjeni se može samo

¹⁷⁹ M. SUIĆ, 2003, 261.

¹⁸⁰ B. GABRIČEVIĆ, 1968, 37.

¹⁸¹ B. ČARGO, 2004, 24-26.

nagađati pa je tu možda riječ o termama koje su prethodile već opisanom termalnom kompleksu.¹⁸²

Sve građevine iz ranog Carstva sagrađene su u priobalnom dijelu grada te, iako zasad nije poznata namjena nekih od njih, ipak predstavljaju dokaz o snažnoj graditeljskoj aktivnosti u doba principata. Nije nam poznato koliko je u prethodnom vremenu taj prostor bio izgrađen te u kojoj je mjeri bio negiran (ako je uopće bio) ovom izgradnjom za vrijeme Carstva, ipak pretpostavka je kako je većina prostora bila slobodna za nove izgradnje. Kako bi uopće bilo moguće ostvariti sve ove projekte, bilo je potrebno porušiti južne zidine gradskog bedema koje su izgubile na važnosti s Augustovom *pax romana* kada se *Issa* potpuno otvara prema moru. *Issa* u rimsko doba ne gubi na značaju, njezin položaj označava gospodarski prosperitet kojim su omogućeni skupi urbanistički pothvati.¹⁸³ Dok u zapadnim provincijama stanovnici otkrivaju nove urbane obrasce i tipove građevina poput kazališta akvedukta, javnih kupališta, grčki polis ne trpi nikakve drastične promjene, već uglavnom modernizira postojeći urbani krajolik.¹⁸⁴ Pitanje je kako su ljudi djelovali u tom novom modernijem fizičkom okruženju. Elite su imale važnu ulogu pri izgradnji novih građevina jer su ih naručivale i plaćale, ali potom je cijela gradska zajednica uključena u stvaranje njihovih značenja kroz kontinuirano korištenje tih prostora. Da zaključimo, građevine zajedno s natpisima izvršile su određeni utjecaj na integraciju stanovništva u strukture imperijalizma i percipiranog rimskog identiteta.¹⁸⁵

3. 3. RIMSKI CARSKI KULT I RELIGIJA

Za vrijeme vladavine Augusta i kad je uspostavljen Principat dolazi do naglog razvoja carskog kulta u provincijama kao jedne vrste propagande, odnosno opipljivog izraza carske moći. Carski kult podrazumijeva kako božanska moć može biti usredotočena u ljudskom liku - caru, ideja koja je preuzeta još iz heleniziranog Istoka.¹⁸⁶ Obuhvaća štovanje cara i carske obitelji

¹⁸² B. ČARGO, 2021, 246-247.

¹⁸³ Ibid; 248-249.

¹⁸⁴ V. DI NAPOLI, 2012, 376.

¹⁸⁵ L. REVELL, 2009, 57.

¹⁸⁶ I. J. KUČAN, 210, 84.

podizanjem monumentalne skulpture (po uzoru na službene kipove postavljene u Rimu), gradnju hramova, provođenje obreda i žrtvovanja, uvođenje kulturnih scena na lokalne emisije novca, dodjele počasnih naslova i drugo.¹⁸⁷ Štovanje carskog kulta rezultiralo je ozbiljnim natjecanjem među lokalnom elitom jer se na to gledalo kao na sredstvo unaprjeđivanja i uspostavljanja veze s novom vlašću.¹⁸⁸

Mnoge rasprave bave se pitanjem integracije imperijalnog kulta u provincijalni krajolik te se na to gleda kao na jedan od važnijih aspekata romanizacije.¹⁸⁹ U provincijama gdje je bila odsutna izravna rimska moć (pritom mislimo na vojnu prisutnost) nova imperijalna ideologija obilježavala se podizanjem kulturnih građevina, spomenika i vizualnih slika povezanih s kultom koji su bili u funkciji stalnog podsjetnika na novi poredak.¹⁹⁰ Važno je napomenuti da ne postoji jedan sveobuhvatni predložak štovanja carskog kulta. Štovanje carskog kulta bilo je različito ne samo na istoku i zapadu imperija, već i na lokalnoj razini uvijek stvarajući nove kontekste. Lokalna elita često kombinira rimske i autohtone kulturne čimbenike kako bi oblikovali nove identitete u skladu s novom carskom upravom.¹⁹¹

Uvođenje imperijalnog kulta među grčke zajednice predstavlja segment romanizacije koji je teško definirati jer romanizacija nije samo stvar izdvajanja onoga što je grčko, a što rimsko, već složen proces kulturne razmjene i moguće asimilacije između dviju sličnih kultura.¹⁹² Potpadanje pod rimsku vlast odrazilo se na prostornu organizaciju i arhitekturu javnih građevina. O važnosti koja se pridavala javnim građevinama u to vrijeme svjedoči Vitruvije

¹⁸⁷ V. EVANGELIDIS, 2008, 125.

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ D.C.D VAN ALTEN, 2017; 4-8; vidi u RIVES, J., B. 2007. *Religion in the Roman Empire*. Malden: Blackwell Publishing; RIVES, J., B., 2010. - *Graeco-Roman Religion in the Roman Empire: Old Assumptions and New Approaches*. *Currents in Biblical Research* 8: 240–99.; GEERTZ, C., 1993. Religion as a Cultural System u *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, 87–125., London

¹⁹⁰ V. EVANGELIDIS, 2008, 126.

¹⁹¹ Ibid; 127.

¹⁹² Ibid; 125-126.

(I,2) gdje prilikom obraćanja Augustu posebno ističe kao vrlinu vladarovu brigu o podizanju javnih građevina, a time i povećavanja ugleda rimske države.¹⁹³

O prisutnosti carskog kulta u Isi govori nam pronalazak pet carskih monumentalnih skulptura podno lokaliteta Gradina u Visu.¹⁹⁴ Sa sigurnošću se može potvrditi štovanje careva: Domicijana, Trajana te Vespazijana, a za druge dvije statue interpretacija je kompleksnija iz razloga što su akefalne, ali prema stilskim obilježjima pripisuju se julijevskoj-klaudijevskoj dinastiji. Iz arhivskih bilježaka spominju se još dvije carske statue i jedna s prikazom Jupitera i orla koje su danas nažalost izgubljene.¹⁹⁵ Augustu se pripisuje dvodijelna akefelna statua polunage figure omotane u plašt, a ta ikonografska osobitost govori da je riječ o božanstvu, dok se u ovom slučaju vjerojatno odnosi na diviziranog Augusta u liku Jupitera. Osim portreta, nedostaje desna ruka, lijeva podlaktica te lijeva noga, a uz desnu nogu stoji panj masline i potpis majstora APO(LLONIOS).¹⁹⁶

Donedavno se prisutnost Augustovog kulta verificirala svjedočanstvom Cirijaka iz Ankone, talijanskog humanista iz 15. stoljeća koji spominje isejski natpis na bazi kipa posvećenog božanskom Augustu DIVVS AVGVSTVS PATER PROVIDENT(IAE).¹⁹⁷ Nedavnim istraživanjem utvrđeno je da je ipak riječ o legendi tzv. *providentia* emisije Tiberijevih asova s prikazom Augustovog poprsja i radijalnom krunom.¹⁹⁸

Druga statua (Slika 10.) koja se pripisuje julijevskoj-klaudijevskoj dinastiji prikazuje kip u oklopu tipa *lorikata* te se donedavno pogrešno navodio pod salonitanskim nalazom. Nedostaje mu glava, dio lijeve ruke te čitava desna ruka. Prednju stranu oklopa ukrašava prikaz Gorgone te rimskog tropeja zajedno s lebdećim Viktorijama i dvama barbarima koji sjede podno njega vezanih ruku. Tropej je antropomorfni simbol pobjede u obliku debla s granama na kojima su obješeni kaciga, oklop i oružje poraženog neprijatelja. Ispod zarobljenika nalaze se još dva reda tzv. Pteriga, odnosno pločica koje sadržavaju razne ljudske i životinjske prikaze. Raskošni

¹⁹³ M. SINOBAD, 2010, 146.

¹⁹⁴ S. IVČEVIĆ, 1998, 76.

¹⁹⁵ B. ČARGO, 2021, 252.

¹⁹⁶ B. GABRIČEVIĆ, 1969, 55; S. IVČEVIĆ, 1998, 77-78.

¹⁹⁷ D. MARŠIĆ, 2017, 13.

¹⁹⁸ Ibid; B.ČARGO, 2021, 252.

motivi na oklopu podsjetnik su pergrinskom stanovništvu na podaničku ulogu prema caru i rimskoj državi. Sačuvani su tragovi boje na više mjesta, posebice na leđima po čemu pripada kategoriji unikatnih nalaza na našem prostoru. Dosada se kip zbog stilskih karakteristika oklopa pripisivao Tiberiju ili Klaudiju, a recentno se navodi i moguća atribucija Druzu Mlađem čije se ime spominje na posvetnom natpisu, *HD* 016153I, komemoracije obnove ili proširenja gradskog vježbališta ili kampusa.¹⁹⁹

Slika 10. Isejski akefalni kip u oklopu – prednja strana (D. MARŠIĆ, 2020, 8.)

U Beču se čuva portret cara Vespazijana te akefalni kip tipa togata za koje se mislilo kako pripadaju istom kipu, ali ipak glava i tijelo nisu komplementarni te je tu vjerojatno riječ o različitim umjetnicima (Slika 11.).²⁰⁰ Navedena statua tipa togata također sadrži potpis umjetnika Apo kao kod prikaza diviziranog Augusta koji smo već spomenuli. Druga togata, isto bez pripadajućeg portreta, prema stilsko-kronološkim značajkama pripada vremenu Flavijevaca te postoji velika mogućnost da je prikazivala cara Domicijana, Vespazijana nasljednika. Naime, nakon njegove smrti, senat je izglasao *damnatio memoriae* prilikom čega se brišu sva sjećanja na odabranog cara. Time je portret poslužio kao baza za drugoga cara - Trajana, a preinaka je vjerojatno izvedena u nekoj od domaćih isjejskih radionica. Navedeni

¹⁹⁹ B. GABRIČEVIĆ, 1969, 57-58; S. IVČEVIĆ, 1998, 76-77; JADRIĆ-KUČAN, 2010, 86-87.

²⁰⁰ N. CAMBI, 2000, 52; I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 89-90.

portret ujedno je i dokaz kontinuiteta carskog kulta u doba adoptivnih careva.²⁰¹ Zasad je utvrđeno kako navedena carska skupina nije mogla biti izložena na nekakvom trijemu zbog svoje monumentalnosti, već se očekuje da su stajali unutar manjeg hrama kao što je to bio slučaj u Naroni ili Oneju.²⁰²

Slika 11. Vespazijanova statua u Kunsthistorisches muzeju u Beču (I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 90.)

Za proces romanizacije nužno je bilo zaći u sferu religije domaćeg stanovništva jer su religijski osjećaji predstavljali važan dio identiteta pojedinca i zajednice, pa samim time tko ostvari moć kontrole u toj sferi, ujedno kontrolira i javno mnijenje.²⁰³ Osim rimskog vladara u centru službene religije Rima, nalazio se i kult vrhovnog boga Jupitera koji je imao svoje brojne varijacije.²⁰⁴ Tako s Visa potječe građevinski natpis, *CIL III* 3075, počasnog karaktera koji spominje kako je svećenik Kvint Baronije, sin Kvinta, svojim sredstvima dao podići hram i

²⁰¹ N. CAMBI, 2000, 52.

²⁰² B. ČARGO, 2021, 252-254; I. JADRIĆ-KUČAN, 2010, 89-90.

²⁰³ D. C. D. VAN ALTEN, 2017, 140.

²⁰⁴ M. SINOBAD, 2010, 146.

žrtvenik Jupiteru Heraklu.²⁰⁵ Prihvatanjem kulta kao i urbanizma, legitimizira se nova struktura vlasti što dovodi do oblikovanja kolektivnog identiteta zajednice.

3. 4. ISEJSKO GOSPODARSTVO

Gospodarstvo se pretežno temeljilo na proizvodnji žitarica upotpunjeno vinogradarstvom s nešto uljarstva koji su zajedno sa stočarskim uzgojem činili osnovu trgovine na otoku i s drugim regionalnim tržištima.²⁰⁶ Od stočarstva razvijeno je bilo ovčarstvo te kozarstvo, a pronalazak keramičkih košnica upućuje i na organizirano bavljenje pčelarstvom.²⁰⁷

Raspolažemo s dvama povijesnim vrelima koji daju dodatni uvid u isejsko poljodjelstvo pa tako Atenej u 1. st. citirajući poznatog povjesničara i geografa Agatarhida iz Knida (2. st. pr. Kr) piše: *Agatarhid kaže da je vino iz Ise, otoka na Jadranskom moru, u usporedbi sa svim drugima najbolje.*²⁰⁸ Drugi natpis, *CIL III 6432* (danas izgubljen) potječe s Velog Zlopoja u kojem je *Caius Valius Festus* zasadio vinograd i glasi: *Jupiteru najboljem, najvećem posvećeno. Gaj Velije Fest posadio je vinograd na mjestu koje će odsada pa zauvijek zvati Valijan po Festu. Ispunivši zavjet načinio je žrtvenik i posvetio ga žrtvujući bika.*²⁰⁹ O uzgoju vinove loze i proizvodnji vina svjedoče brojni nalazi amfora za skladištenje vina, a nalaz oboda vinske amfore odbačen kao škart upućuje na lokalnu proizvodnju amfora u 1. i 2. st. Osim toga, na isjeskim emisijama novca pojavljuju se prikazi kantara, vinova grozda i volutnog kratera u 3. st. pr. Kr.²¹⁰

Proizvodnja vina igrala je značajnu ulogu, ali nije mogla biti osnova poljodjelstva u helenističko doba te je većina polja ipak morala biti zasađena žitaricama (ječmom i pšenicom) i drugim

²⁰⁵M. SINOBAD, 2010, 151- 161; Natpis glasi: *Sacerdos Q(uintus) / Baronius Q(uinti) / f(ilius) tem(plum) et aras / Iovi Herc(u)li de / p(ecunia) f(aciendum) c(uravit)* (CIL 03, 03075)

²⁰⁶ B. ČARGO, 2021, 79.

²⁰⁷ B. KIRIGIN. 1996, 22-23.

²⁰⁸ Athen. *Soph., Deip.*, 1.51.4.

²⁰⁹ Preuzeto u B. ČARGO, 2021, 78.

²¹⁰ B. ČARGO, 2021, 78.

povrćem radi ishrane stanovništva.²¹¹ Klima je mediteranska i dobro su uspijevale masline koje su, osim ulja za prehranu, medicinu i higijenu, još služile i kao gorivo za osvjetljavanje te drvo za ogrjev. Osim maslina, uzgajali su se razni agrumi, rogač, bademi, smokve i drugo mediteransko voće i povrće.²¹²

Većina znanstvenika složiti će se kako se mediteranska trgovina povećala tijekom helenizma te je vrhunac dosegla pod Rimskim Carstvom. Zahvaljujući novoj tehnologiji i većoj potražnji, postignuta je intenzivnija trgovina na velikim udaljenostima s raznoraznom robom, poljoprivrednim namirnicama i jeftinim predmetima poput kuhinjske keramike.²¹³ Na Visu se proizvodila dovoljna količina vina ne samo da bude samodostatna isjejskoj zajednici, već i da generiraju višak. Prema Hansonu, uspon vinogradarstva zahtijevao je, za razliku od žitarica i maslina, novu vrstu intenzivirane poljoprivrede i ruralne ideologije koja potiče prebivalište na farmi i veća ulaganja u zemlju.²¹⁴ Jedna od posljedica romanizacije očituje se izgradnji stambeno-gospodarskih objekata, to jest *villae rusticae* koje su ubicirane u poljima u unutrašnjosti otoka, ali zasad nisu provedena sustavna istraživanja nad njima.²¹⁵ Te *villae rusticae* predstavljaju novi model obrasca naselja, organizacije prostora i kulturne strategije te odražavaju promjene u zemljanom vlasništvu, zakupu i načinu ruralnog iskorištavanja uz sve veće socijalno raslojavanje i ekonomsku polarizaciju. Glavni cilj tih objekata uglavnom nije bila proizvodnja za vlastite potrebe, već proizvodnja poljoprivrednih viškova koji su utrživi i donose profit.²¹⁶

Od obrtništva najrazvijenije je bilo lončarstvo, klesarstvo, metalurgija te je bila moguća i proizvodnja stakla (zbog ležišta kvarcnog pijeska).²¹⁷ Lončarstvo je najbolje dokumentirano, posebno je poznata proizvodnja lokalne keramike tipa *Gnathia* u 4./3. st. pr. Kr., terakotnih statua tip *Tanagra* u 3. st. pr. Kr. uz pomoću kalupa te reljefne isjejske keramike u 2. i 1. st. pr.

²¹¹ Ibid.

²¹² M. UGARKOVIĆ, 2019, 16.

²¹³ A. WILSON; A. BOWMAN, 2017, 5.

²¹⁴ A. RIZAKIS, 2013, 39; V. D. HANSON, 166.

²¹⁵ B. ČARGO, 2021, 78.

²¹⁶ A. RIZAKIS, 2013, 68.

²¹⁷ B. ČARGO, 2021, 79.

Kr. također rađene iz kalupa.²¹⁸ Osim toga, u lončarskim radionicama proizvodio se građevinski materijal, predmeti svakodnevne uporabe, posude za skladištenje i transport, primjerice isejski tip *pithosa* s dvjema ručkama pravokutnog oblika, a koji s prednje strane imaju polukružno otvorenje, dok je gornji dio oboda prošupljen dvjema rupama za lakše nošenje.²¹⁹

Od ubiciranih lončarskih radionica u Isi, jedna je djelovala u podmaklom helenizmu, a nalazila se van gradskih bedema na dnu Bandirice te je proizvodila reljefnu, sivopremazanu keramiku i svjetiljke. Tridesetak metara dalje ubicirana je i druga radionica koja je djelovala u rasponu od 1. do 3. st., a potvrđena je proizvodnja pečatnih svjetiljki (*firmalampe*) s otvorenim kanalom koje su u biti kopije proizvoda sjevernoitalskih radionica.²²⁰ Obje peći koje su pronađene pripadaju vertikalnom tipu peći s velikim kapacitetom.²²¹ Pretpostavlja se postojanje treće peći kod uvale Stonca, van istočnih bedema te nam sve to skupa ukazuje na razvijenost lončarstva u Isi tijekom najvećeg dijela egzistencije antičkog grada.²²²

Od osnutka grada može se pratiti eksploatacija kamena na otoku, ponajprije prilikom prilagodbe terena Gradine za stanovanje gdje se kamen klesao kako bi se prilagodio kućama, a dio se iskoristio za gradnju zidova. Na otoku je zabilježeno više kamenoloma koji su aktivni od osnutka kolonije, posebno u doba ranog principata kada se pojačava graditeljska aktivnost.²²³

U Isi su sigurno postojale radionice za obradu i lijevanje bronce i olova, a po nalazima željeznih troska može se pretpostaviti postojanje kovačkih radionica. Obrada bronce potvrđena je prvenstvo nalazima kovanog isejskog novca od sred. 4. st. pr. Kr te ribarskoj opremi poput udica, igala za pletenje ribarskih mreža, olovnih utega i tako dalje.²²⁴

²¹⁸ Ibid; 79-80.

²¹⁹ B. ČARGO; M. MIŠE, 2010, 11.

²²⁰ Ibid; 21.

²²¹ Ibid; 31-32.

²²² B. ČARGO, 2021, 79-80.

²²³ B. KIRIGIN. 1996, 22-23; B. ČARGO, 2021, 80.

²²⁴ B. ČARGO, 2021, 80.

Povećanje opsega i intenziteta trgovine na veće udaljenosti olakšano je dovođenjem Mediterana pod jedinstvenu političku kontrolu, usvajanjem zajedničke ili integrirane valute u većini regija, *pax romana*, integriranim pravnim okvirom, poticanjem izgradnje prometnih infrastruktura poput cesta i luka od strane države.²²⁵ Tehnološka poboljšanja u brodarstvu i tehnologiji skladištenja i transporta (na primjer, upotrebljavaju se amfore s boljim omjerom težine i volumena) u određenoj su mjeri smanjila troškove trgovine na velikim udaljenostima te je povećana potražnja počela poticati masovniju proizvodnju određene robe.²²⁶

Kao otočki grad, *Issa* je imala dobru luku čiji su ostaci vidljivi i dan-danas pod morem uz južnu obalu i kod poluotočica Prirova. Korišteni su veliki kameni blokovi pri izgradnji, u suhozidnoj formi, što svjedoči o vještini zidanja pod morem kojim su stanovnici raspolagali.²²⁷ Bogatstvo viškog akvatorija u kombinaciji s pogodnim klimatskim uvjetima zasigurno je uvjetovalo riboprerađivačku proizvodnju čija su se postrojenja morala nalaziti u blizini mora. U uvali Stonca pronađene se probušene dolije poredane u liniju pod morem (nekoć na kopnu), a koristile se su vjerojatno u svrhu prerade ribe. Naime, riblje prerađevine - *garum*, *liquamen*, *altec* i dr. bile su jako cijenjene na antičkom tržištu te su donosile dobar profit.²²⁸

Antički izvori spominju isejsko brodovlje te je sigurno morala postojati razvijena brodogradnja na otoku, iako zasad nemamo arheološka svjedočanstva.²²⁹ *Issa* je ostvarila kontakte s čitavim Sredozemljem te je i sama često bila posjećivana zbog svoje strateške pozicije na pomorskim rutama. Svoje proizvode izvozila je na susjedne otoke i kopno, posebice prostor od Stobreča do rta Ploča te na prostor Liburnije, Istre i Naronitanskog područja. Pečati na tegulama govore o razvijenim trgovačkim kontaktima s padansko-akvilejskim prostorom, zatim arentinska *terra sigillata* te drugi predmeti, poput keramika tankih stijenki, lucerne, alabastri, svjedoče o razvijenim kontaktima s cijelim Sredozemljem od 1. do 3. st.²³⁰

²²⁵ A. WILSON; A. BOWMAN, 2017, 5-6; A. WILSON, 2011, 54.

²²⁶ A. WILSON; A. BOWMAN, 2017, 6.

²²⁷ B. ČARGO, 2010, 12.

²²⁸ Ibid; 81.

²²⁹ Ibid.

²³⁰ Ibid., 82.

3. 5. ISEJSKI POGREBNI OBIČAJI

U antičkom svijetu smrt nije percipirana kao nešto što nastupa trenutačno, već kao proces koji zahtijeva pojedine radnje od strane živućih kako bi se omogućila učinkovita tranzicija preminuloga u zagrobni život. Na temelju antičkih izvora i prikaza moguće je otprilike rekonstruirati tijek događanja: priprema tijela (*prothesis*), pogrebna ceremonija (*ekfora*) te dispozicija tijela često popraćena pogrebnim banketom pokojnome u čast.²³¹ Kako u Isi nemamo zapisa takvog tipa, već samo materijalne ostatke, može se pretpostaviti da se odvijalo slično kao u ostatku grčkog, a zatim i rimskog, kulturnog kruga. Analiza grobne i nadgrobne arhitekture, prostorni raspored unutar nekropole, način odlaganja, broj, spol i dob pokojnika, smjer pružanja i položaj skeleta, vrsta i pozicija grobnih priloga, ostaci komemorativnih aktivnosti tijekom sahrane, ali i kasnije; sve su to svjedočanstva isejskih pogrebnih običaja.²³²

Na području antičke Ise nalaze se dvije značajnije nekropole Martvilo i Vlaška njiva iz razdoblja helenizma. Martvilo, kao što sam naziv govori, odnosi se na mjesto gdje bivaju mrtvi, a u stručnoj literaturi poznato je pod nazivom jugozapadna isejska nekropola, smještena na dnu Viške uvale te omeđena podnožjem brda Bandirice i Gradina.²³³ Danas Martvilo podrazumijeva manji teritorij, nego što je zauzimao u antici, odnosno obuhvaća prostor sportskog centra, prethodno nogometnog igrališta iz osamdesetih godina. Ukopi su pronađeni i na položaju Mijurovac te Mala banda pa nije isključeno da se nekropola protezala u tom smjeru, ali dosad još nije pronađena antička cesta koja je vodila iz grada put Martvila kako bi se sa sigurnošću mogao pretpostaviti smjer širenja groblja.²³⁴ Gradnjom nogometnog igrališta i sportskog centra nekropola je većim dijelom uništena. Prva sustavna istraživanja provedena su 1976. pod vodstvom B. Kirigina, N. Cambija i E. Marina, a trajala su do 1985. godine. Ukupno su

²³¹ F. P. RETIEF, L. CILLIERS, 2005, 51-54; R. GARLAND, 1985, 32-37.

²³² B. ČARGO, 2021, 108.

²³³ B. ČARGO, 2010, 13-16.

²³⁴ B. ČARGO, 2021, 108.

dokumentirane 52 grobne jedinice s inhumiranim pokojnicima te 9 grobnih jedinica s ritusom incineracije.²³⁵

Vlaška njiva nalazi se prije početka uvale Stonca na padinama Gradine, a poznata je kao istočna isejska nekropola. B. Kirigin toponim povezuje s talijanskom riječi *vasca* u značenju kamenice što pak dovodi u vezu s ostacima cisterne otkrivenim u blizini, ali i prirodnim izvorima vode u plićaku uvale. Nekropola je otkrivena prilikom izgradnje hotela *Issa* 1983. godine, a zaštitna istraživanja bila su pod vodstvom B. Kirigina. Ukupno je dokumentirano 249 grobova od kojih 98 pripada razdoblju helenizma, a ostatak rimskom dobu.²³⁶ Nekropola je velikim dijelom uništena kako zbog izgradnje modernih infrastruktura, tako zbog dugogodišnjih poljoprivrednih aktivnosti, ali i pljačkaških pohoda. Sama istraživanja vođena su u teškim uvjetima jer se simultano gradio hotel što je rezultiralo sukobima radnika s arheolozima, prekidima rada, otežavanjem izrade dokumentacije te u konačnici devastacijom dijela lokaliteta. Prostor nekropole zasigurno se prostirao šire od hotela te će novija istraživanja pod vodstvom M. Ugarković donijeti nova saznanja o nekropoli.²³⁷ Osim na navedenim dvjema nekropolama, ukopi su ubicirani i na izlazu iz Visa, sjeverno od Gradine, kod rasadnika palmi, iznad uvale Stonca, na lokalitetu Stagna u samom mjestu i Mužinovića njivi (Slika 12).²³⁸

²³⁵ B. ČARGO, 2010, 13-20; M. UGARKOVIĆ, 2015, 42-43.; Tešku sudbinu koju je nekropola doživjela te pregled povijesti istraživanja pogledati u B. ČARGO, 2010, 17-31.; N. CAMBI, B. KIRIGIN, E. MARIN, 1981, 63.; M. KATIĆ, 2010, 85.

²³⁶ M. UGARKOVIĆ, 2015, 50-55.

²³⁷ Ibid; B. KIRIGIN, 1983, 27-28.

²³⁸ M. UGARKOVIĆ, 2015, 46-47.

Slika 12. Mikrolokacije u Isi (B. ČARGO, 2010, 14.)

Posebnu važnost za temu romanizacije predstavljaju grobne cjeline sa zabilježenim promjenama u načinu ukapanja. Iz tog razloga potrebno je opisati u kratkim crtama najkarakterističnije značajke helenističkih ukopa kako bi se mogla učiniti usporedba s onima ukopima kada *Issa* potpada pod rimsku vlast. Prema B. Čargu, najdominantniji tip ukopa predstavljaju grobnice u obliku kamenih sanduka te zidane grobnice od kamenih klesanaca.²³⁹ Zanimljivo je što su navedene grobnice obiteljskog karaktera, odnosno sadržavaju višekratne ukope (dva do devet pokojnika) što inače nije pojava uobičajena za grčki kulturni krug (gdje prevladavaju pojedinačni ukopi), koliko za željeznodobne zajednice poput Delmata i Liburna. Ono što je svojstveno Isi jest da su grobnice koje sadrže veći broj pokojnika istih onih dimenzija inače predviđenih za jednu osobu, a to nije običaj kod starosjedilačkih grobova.²⁴⁰ Dominantan način odlaganja tijela u Isi, od kraja 4. st. pr. Kr pa sve do podmaklog helenizma jest

²³⁹ Tipologijom isejske grobne arhitekture prvo se bavio M. Nikolanci. Godine 1969. analizirao je obiteljske grobnice s Martvila. Nakon 1976. N. Cambi, B. Kirigin i E. Marin predložili su pet osnovnih tipova grobne arhitekture, koje je kasnije u svojoj magistarskoj radnji nadopunio B. Čargo s još tri osnovna tipa – koje je preuzela i M. Ugarković u svojoj doktorskoj radnji. (B. GABRIČEVIĆ, 1969, 39-40., B. ČARGO, 2010, 33; M. UGARKOVIĆ, 2015, 181.)

²⁴⁰ B. ČARGO, 2010, 33.

inhumacija pokojnika u predviđenu grobnu arhitekturu uz mogućnost kasnijeg pomicanja skeleta kako bi se oslobodilo mjesta za novi ukop. Druga praksa odlaganja tijela odnosi se na ukapanje incineriranih ostataka pokojnika, a u Isi se javlja isključivo u grobovima u obliku kamenih sanduka. Najraniji takav slučaj zabilježen je u G-150 na Vlačkoj njivi koji se datira sredinom ili u drugu polovinu 1. st. pr. Kr.²⁴¹ Iako oblik grobne arhitekture ostaje isti kao u helenizmu, novi ritus koji se povezuje s utjecajem italskog stanovništva drastično se mijenja. U navedenom grobu dokumentirana su dva skeletna ukopa od kojih je mlađi *in situ*, dok su ostaci starijeg pokojnika pomaknuti u sjevernu stranu groba. Treći ukop odnosi se na ostatke spaljenog pokojnika u keramičkoj posudi postavljenoj u jugozapadni kut grobnice.²⁴² Na nekropoli Martvilo u grobnici XIII. dokumentirana je urna sličnog tipa s ukrasima izvedenim u smeđoj boji te se vremenski smješta u 1. st. pr. Kr. Nažalost, za većinu urni koje su iz arheološke zbirke Visa nije poznat kontekst nalaza. Većinom su posude tipa stamno koje imaju bikonično tijelo ukrašeno horizontalnim i valovitim linijama u crveno-smeđoj boji. Pretpostavlja se da su bile lokalno proizvedene, a analogije postoje s nekropolom u Fojnikiji, u Albaniji gdje su bile upotrebljavane od 3. st. pr. Kr. do ranocarskog doba. Sličnih posuda ima i u sjevernoj Italiji, Adriji i Ateni.²⁴³

Najbolje sačuvani primjer promjene pogrebnog rituala predstavlja grobnica 1 (Slika 7.) istražena 1997. prilikom polaganja elektromagnetskog kabela na Martvilu u kojoj je pronađeno 19 keramičkih i tri kamene urne položene jedna iznad druge u dva reda, a ispod kojih su se nalazili skeletni ostaci pokojnika iz starijeg razdoblja s nešto ulomaka helenističke keramike.²⁴⁴ Prije postavljanja urni, kosti osam pokojnika složene su uredno na dno groba, a prema pronađenim ulomcima helenističke keramike utvrđeno je da su ukopi vršeni uglavnom u 3. st. pr. Kr.²⁴⁵ Na jednoj urni iz donjeg reda nailazimo na urezano grčko slovo psi (Ψ) što bi moglo označavati održavanje uporabe grčkog alfabeta u periodu ranog Carstva, dok se na nekim drugim urnama nalaze pak grafitirani latinski brojevi.²⁴⁶ Većina materijala u grobu, od kojih su

²⁴¹ M. UGARKOVIĆ, 2019, 182.

²⁴² Ibid; 182-183.

²⁴³ Ibid; 113-114.

²⁴⁴ M. KATIĆ, 2009, 91.

²⁴⁵ Ibid; 91.

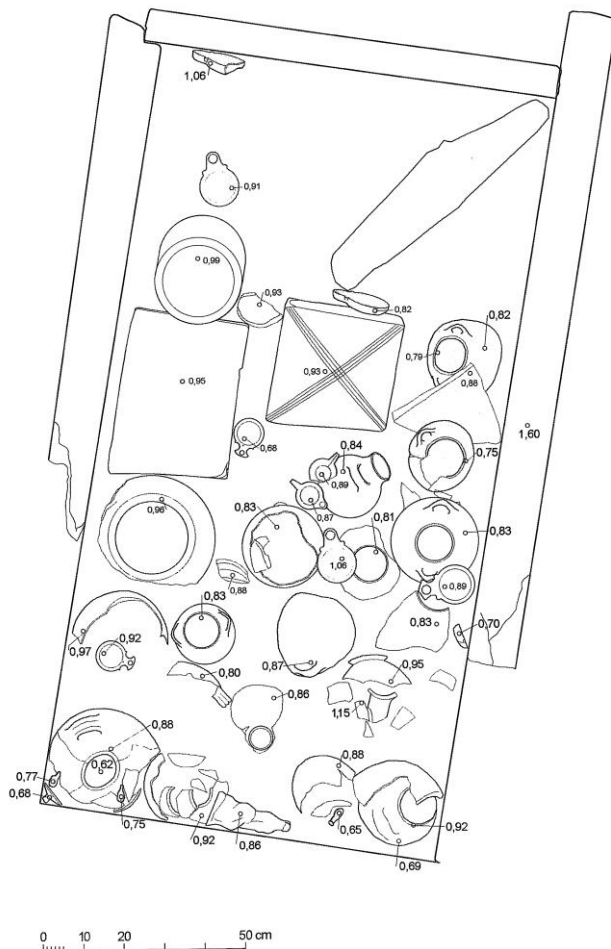
²⁴⁶ Ibid; 92.

najdominantnije keramičke posude, ali i ostali prilozi, pripadaju mlađem razdoblju, najkasnije 1. st. Razlog tome leži u postojanju prakse raščišćavanja starih grobnih priloga prilikom novih ukopa kako bi se napravilo mjesta. Za dataciju groba značajan je nalaz novca Valerija Grata, namjesnika Judeje u doba Tiberija (kojeg je smijenio Poncije Pilat, dakle *terminust post quem* 15. god. što se podudara s keramičkim materijalom u grobu).²⁴⁷ Brojnu skupinu priloga čine balzamariji (čest prilog 1. i 2. st. na rimskim nekropolama) koji su se koristili prilikom spaljivanja pokojnika kako bi se smanjilo širenje neugodnih mirisa.²⁴⁸ Valja spomenuti da iz tog groba potječe i poznata antropomorfna boca Silena-Besa koja se pripisuje aleksandrijskim radionicama 1. st. Keramičke svjetiljke mogu se pratiti u grobovima od 4. st. pr. Kr., a rimsko razdoblje donosi njihovu još snažniju uporabu prilikom ukapanja. U grobnici 1 na Martvilu pronađeno ih je 12 položenih uz urne, neke su ukrašene diskom tzv. "bildlampe", dok su druge pečatom majstora, odnosno "firmalampe", a pripadaju razdoblju principata.²⁴⁹

²⁴⁷ Ibid; 97.

²⁴⁸ Ibid; 93-120.

²⁴⁹ Ibid; 111-112.

Slika 13. Grobnica 1 s Martvila (M. KATIĆ, 2009, 94.)

Kod niza grčkih i indigenih zajednica uočene su specifičnosti u deponiranju određenih kategorija stolnog posuđa kao izraza vlastitog identiteta te primjera globalizacije pogrebne prakse.²⁵⁰ U helenizmu na isejskim nekropolama najučestalije nalaze u grobovima predstavljaju keramičke posude i to setovi za konzumaciju pića. Pojavljuje se tzv. tipična isejska kombinacija koja se sastoji od ojnohoe, pelike i/ili stolne amfore te skifosa uz druge vrčice.²⁵¹ Gotovo kao pravilo bilježimo i pojavu kozmetičkih posudica piksida i posuda za pomazanja, odnosno lekita i unguentarija čiji se broj s vremenom povećavao te mnoge druge oblike posuđa.²⁵² Dolaskom

²⁵⁰ M. UGARKOVIĆ 2019, 195.

²⁵¹ Ibid; 196-197.

²⁵² Ibid; 195-197.

rimske vlasti, helenističko posuđe pomalo istiskuju novi oblici poput *terrae sigillatae* koja najavljuje početak tog procesa. Sivoglazirana keramika i reljefne posude lokalne produkcije (poveći broj kalupa otkriven je Isi) zadržavaju se do Neronova doba, a onda se potpuno gubi prepoznatljivost isejskih i farskih radionica u masi italske i druge keramike.²⁵³

Tijekom pacifikacije Ilirka i prije nego što su se izgradile rimske ceste, *Issa* je predstavljala luku od strateške važnosti za Rimljane te je postala kozmopolitski grad. U grobnici 1 s Martvila imamo novac iz Judeje, aleksandrijsku keramiku i italsko posuđe iz raznih dijelova Mediterana. Isejci su se vrlo brzo uključili u nove tokove gospodarskih strujanja koje je omogućila rimska država.²⁵⁴

²⁵³ M. KATIĆ, 2009, 120.

²⁵⁴ Ibid; 120-121.

4. RASPRAVA

Nijedna etnička skupina ne može ostati neizmijenjena prilikom inkorporacije u veću državu kao što se nijedna sila ne može nadati potpunom istiskivanju lokalnih posebnosti.²⁵⁵ Ako prihvatimo ovu perspektivu, osim prostorne heterogenosti utjecaja romanizacije, pojavljuje se nova dimenzija varijabilnosti koja se ne bazira na geografskim regijama, već na različitim grupama unutar iste zajednice (klase, rodova i drugog).²⁵⁶ Postoji više od jedne skale prema kojoj se može procijeniti utjecaj rimskog osvajanja, a reakcija na razini zajednice redovito je složene prirode te se razlike u ishodu kontakta teško mogu opisati jednostavnim riječima (je li neka regija na kraju tog procesa više ili manje akulturirana od druge). U suštini, nema jedinstvenog indikatora za mjerenje 'razine romanizacije'. Prisutnost ortogonalnog plana, importa rimske keramike, javnih monumentalnih spomenika i širenje rimskog umjetničkog izričaja dosad su smatrani glavnim 'dokazima' romanizacije koji su, međutim, previše rašireni da bi bili samodostatni. Dakle, ništa nije dijagnostički rimsko, iako je u isto vrijeme sve dio reprodukcije rimske moći. Zato bi svaki istraživač trebao imati vlastiti set agendi bez oslanjanja na već osmišljeni recept, a N. Terrenato nudi neka od pitanja na koja ćemo pokušati dati odgovor, a koja bi mogla biti od koristi za istraživanje procesa romanizacije kao što su: Jesu li se lokalne elite održale? Kakav je društveni status pučanstva? Ima li naznaka osiromašenju? Uvodi li se novi element u društvu, poput nove grupe ljudi? Dolazi li do intenziviranja ili specijaliziranja u proizvodnji? Postoje li promjene u izgledu krajolika? Svaka zajednica ponaša se drugačije s obzirom na situaciju te je Rim jednostavno djelovao kao katalizator transformacija nudeći široko prihvatljivi paket koji sadrži elemente kao što su pacifikacija, indirektna administracija, umjerena ekonomska intenzifikacija i fleksibilna ideologija koja uključuje sve.²⁵⁷

Prema nadgrobnim natpisima pisanim latinskim jezikom²⁵⁸ izgleda kako se može pričati o većem broju doseljenika u 1. st. pr. Kr., ponajprije iz Italije i Dalmacije. Zasad nema zabilježenih grčkih imena u onomastičkim formulama natpisa ranog Principata što može označavati ili da se sastav stanovništva bitno izmijenio ili da su Isejci potpuno preuzeli latinski

²⁵⁵ N. TERRENATO, 1998, 23.

²⁵⁶ Ibid; 24.

²⁵⁷ Ibid; 25.

²⁵⁸ AE 1990., 790; *CIL III*, 3074; *CIL III*, 3075; *CIL III*, 3079; *CIL III*, 3080; *CIL III*, 3081; *CIL III*, 3083; *CIL III*, 6423; Preuzeto u B. BIJAĐIJA, 2015, 26.

onomastički fond.²⁵⁹ Logično bi bilo da su se elite održale, međutim možda su predstavljale prijetnju Cezarovoj, a potom i Augustovoj administraciji zbog svog svrstavanja na Pompejevu stranu u građanskom ratu pa ih je svrgnulo ili raselilo kako bi se osiguralo da neće doći do novih pobuna. Što se tiče društvenog statusa pučanstva, na primjer stambeni objekti pokazuju da su se odvijale određene preinake i renovacije u rimsko doba kao što su podizanje dodatnih katova, nove stube, pojačava se nosivost gornjeg kata pilastrima i drugo. Navedene renovacije iznosile su vjerojatno značajniju svotu novca pa bi se iz toga moglo procijeniti da je određeni dio kućanstava Isi mogao si priuštiti ugodan način života.²⁶⁰ Gubitak samostalnosti i ulazak grada pod rimsku političku upravu te doseljenje novog stanovništva donijelo je nove tehnološke inovacije i time poboljšalo kvalitetu gradnje, ali i opću kvalitetu života. Buduća iskopavanja stambenih objekata na Gradini sigurno će pridonijeti novim spoznajama po tom pitanju.

Što se tiče gospodarstva, može se reći kako dolazi do intenziviranja vinogradarstva te proizvodnje i prodaje vina što se povezuje s nalazima amfora s pečatima na ručkama *M. PONT I L. PONT* koje pripadaju obitelji Poncij (*Pontii*), poznatim italjskim trgovcima vinom.²⁶¹ Osim toga, natpisom *CIL III, 3076*, potvrđeno je kako jedan član iz navedene obitelji podiže spomenik bogu Merkur, zaštitniku trgovaca. U prilog intenziviranju vinogradarstva ide i pronalazak natpisa Gaja Valija Festa, *CIL III, 6423* koji je prilikom sadnje vinograda dao sagraditi oltar i žrtvovati bika.²⁶² Promjene u krajoliku očituju se i kod rušenja južnog bedema. Naime, *pax romana* podrazumijevala je određenu sigurnost od bilo kakvih napada te veću trgovačku povezanost. Stoga se *Issa*, kao i mnogi drugi gradovi, također uvelike počinje otvarati prema moru. Pojava *villae rusticae* u obližnjim poljima predstavlja promjenu u ruralnom krajoliku, novi model obrasca naseljavanja i organizacije prostora. Osim toga, pojava vila pokazatelj je i intenziviranja trgovine jer je cilj takvih objekata bila proizvodnja viškova i ostvarivanje ekonomskog profita.²⁶³

Često će autori požuriti proglasiti kako je nešto rimsko ili da je neko mjesto romanizirano jer su Rimljani uspostavili svoju upravu na tom prostoru te se doselio određeni broj rimskih

²⁵⁹ B. BIJAĐIJA, 2015, 26-27.

²⁶⁰ B. ČARGO, 51-52.

²⁶¹ B. BIJAĐIJA, 2015, 25.

²⁶² Ibid; 25-26.

²⁶³ A. RIZAKIS, 2013, 68.

građana, smatrajući da je to dostatno objašnjenje za kulturnu promjenu ili prikaz kulturne promjene. Postavlja se pitanje na koji je način uspostava rimske uprave uopće dovela do promjene, što su ti ljudi mislili i kako se to odrazilo na njihove svakodnevne živote da ih je natjeralo na promjenu načina na koji izražavaju vlastiti identitet. Interakcije između Rimljana i autohtonog stanovništva odvijale su se različito od mjesta do mjesta te su varirale ovisno o društvenom statusu, spolu, dobi, profesiji i drugom. U našem poznavanju procesa integracije u Rimsko Carstvo znamo kako je u konačnici cijelo Carstvo bilo koliko-toliko politički jedinstveno te da je dominirao latinski jezik. Može se reći kako se i kultura pojednostavnila, ali ne znamo kako povezati te događaje. Jednostavno pripisati promjenu 'interakciji s Rimom' znači propustiti ključni korak u procesu integracije.²⁶⁴

Potrebno se dotaknuti pitanja tko su bili Isejci prije rimskom osvajanju. Znamo kako je *Issa* sirakuška kolonija osnovana u 4. st. pr. Kr., ali nije poznato tko je sve tad kolonizirao Vis, samo Sirakužani ili i drugi Grci. Prema onomastičkim analizama, potvrđeni su kontakti sa Sicilijom gdje je domorodačko stanovništvo također prakticiralo grčke običaje i jezik, a analogije postoje i na istočnoj jadranskoj obali.²⁶⁵ *Issa* bi prema tome pripadala grčkom kulturnom krugu za koji se donedavno mislilo kako romanizacija nije ostavila većeg traga zbog snage helenizma i suvišnosti rimske kulture u već civiliziranim mjestima. Kasni helenizam kao kulturni sustav difuznog karaktera poslužio je kao fleksibilan medij kulturnog i vjerskog izričaja dodatno potaknut nepostojanjem bilo kakvog jedinstvenog autoriteta koji bi rukovodio 'čistoćom' grčke kulture. Raznolikost helenizma doprinijela je njegovoj privlačnosti jer je postajalo mnogo varijanti bivanja Grkom što ujedno otežava uspostavljanje kulturnih kriterija za grčki identitet ovoga razdoblja.²⁶⁶ Procesije, žrtve i gozbe predstavljale su zajednički format koji je dopuštao neograničene lokalne varijacije u dijelovima rituala. Sami bogovi razlikovali su se na regionalnoj razini prema naslovima ili atributima pa je tako isejska Artemida možda posjedovala neke lokalne značajke ako je nastala iz sinkretizma s drugim lokalnim božanstvom ili je njezin kip imao drukčija obilježja svojstvena samo Isi. S druge strane, kip Vespazijana je

²⁶⁴ S. T. ROSELAAR, 2012, 2.

²⁶⁵ J. MAROHNIC, 2012, 138. (Citirano kod: M. UGARKOVIĆ, 2019, 206.)

²⁶⁶ G. WOOLF, 1994, 128.

zato izgledao prilično isto kao i drugi kipovi Vespazijana jer su carevi pronašli način da propagiraju dosljedne vizualne slike o sebi.²⁶⁷

Issa je još od osnivanja grčke kolonije stvorila identitet koji je nastao kao kombinacija lokalnih zajednica, grčkih kolonista i njihovih uzajamnih odgovara na međusobne kulture. To je potom rezultiralo nastankom jedinstvene lokalne kulture koja se razlikuje od identiteta Grka na drugim područjima.

Iako se grčki identitet Ise očituje u mnogim aspektima, a najviše u društveno-političkom uređenju te grčkom jeziku, potrebno je uzeti u obzir spomenutu autohtonu komponentu isejskog društva vidljivu kod pogrebnih običaja; višestruka ukapanja, tip grobne arhitekture, specifične setove priloga i drugo.²⁶⁸ Kako su identiteti kompleksne tvorevine, dinamične i fluidne te se konstantno redefinišu, tako je i isejski identitet multikulturalan te oblikovan dinamičnim interakcijama raznih etniciteta i drugih kulturnih skupina otoka. Osim toga, bitnu su ulogu igrali i drugi kulturni kontakti van otoka; bogate trgovačke veze omogućile su da isejska zajednica prati tzv. globalne trendove i prakse te ih prilagođava vlastitim preferencijama i potrebama lokalnog kulturološkog, društvenog i ekonomskog konteksta.²⁶⁹ Primjer toga su promjene pogrebnog ritusa koje su dokumentirane na nekropolama Martvilo i Vlaška njiva, gdje Isejci, kao i ostatak Mediterana, preuzimaju incineraciju kao dominantni način ukapanja, ali ga inkorporiraju u svoje već postojeće pogrebne običaje. Primjerice, grobnica 1 na Martvilu ukazuje kako Isejci zadržavaju svoj specifikum običaja višestrukih ukapanja (22 urne) unutar jedne kamene grobnice.

Issa je time postala sjecište različitih *koine*, povezanih trgovinom. U grobnici 1 je tako zabilježen raspon predmeta iz raznih dijelova Carstva, kao statua Silena-Besa proizvedena u Aleksandriji, novac iz Judeje, ali i nova rimska keramika iz raznoraznih radionica Carstva. Manje je bitno koje etničke skupine naseljavaju Isu, već je potrebno uočiti kako se te skupine međusobno isprepliću i kreiraju specifični lokalni isejski identitet. Zastarjeli koncepti tzv.

²⁶⁷ M. W. GLEASON, 2006, 230.

²⁶⁸ Obradeno u poglavlju: 3.5. Isejski pogrebni običaji

²⁶⁹ M. UGARKOVIĆ, 2019, 207.

helenizacije i fiksnih identiteta onemogućuju promatranje Ise kao naseobine svih njezinih stanovnika sa slojevitim multikulturalnim identitetom.²⁷⁰

Kako su Rimljani percipirali grčku kulturu, a kako su doživljavali romanizaciju? Jesu li isejski Grci prepoznali navedene kulturne promjene? Često ovakva pitanja dovode do pojednostavljenih odgovora koji pretpostavljaju postojanje jedinstvenih stajališta o rimskom ili grčkom identitetu, oduzimajući prostor za druga gledišta i nesigurnosti.²⁷¹ Nekoć popularno mišljenje kako su Grci zadržali svoju osebujnu kulturu, dok su istodobno sudjelovali u društvenoj i ekonomskoj povijesti Rimskog Carstva, odnosno da su bili imuni na romanizaciju u jednom smislu, dok su joj ipak bili podvrgnuti u drugom smislu nisu od neke vrijednosti ako se ne mogu objasniti iznimke.²⁷²

Ipak, postoji mogućnost izdvajanja nekih središnjih značajki sustava vjerovanja koje služe kao poveznice raznih ideja koje uokviruju i strukturiraju parametre diskursa bez pretjeranog shematiziranja i ulaska u kolektivna psihologiziranja.²⁷³ S jedne strane, to bi bila rimska predodžba o civilizaciji i njihovoj imperijalnoj misiji, a s druge strane predodžbe Grka o njihovom identitetu.²⁷⁴ Moguće je da su se Isejci smatrali Grcima u smislu da nisu u potpunosti bili kompatibilni s "biti Rimljaninom", dok su u isto vrijeme usvajali mnoštvo elemenata rimske materijalne kulture što se na primjer vidi u korištenju novih oblika posuđa poput *terrae sigillatae* ili novih arhitektonskih oblika u vidu teatra i termi. S druge strane, zadržavaju neke stare običaje kao što su oblici grobne arhitekture (kameni sanduci) ili veći broj pokojnika u grobovima.²⁷⁵ Za ostale običaje koji su malo ili nimalo vidljivi u arheološkom izvoru, kao što su proslave određenih festivala i svetkovina, isto se može pretpostaviti da su možda održavali stariju tradiciju.

Grčki identitet, koji u ovom slučaju poistovjećujemo s helenističkom kulturom, bio je naširoko posjedovan i slavljen kroz građanske festivale, kroz kult, pritom upotrebljavajući elemente

²⁷⁰ M. UGARKOVIĆ, 2019, 206.

²⁷¹ G. WOOLF, 1994, 118.

²⁷² Ibid; 126.

²⁷³ Ibid; 118.

²⁷⁴ Ibid.

²⁷⁵ M. UGARKOVIĆ, 2019, 182-183.

rimske materijalne kulture ne misleći da time gube na vlastitom identitetu.²⁷⁶ G. Woolf primjerice smatra kako grčka i rimska, iako naizgled dvije slične kulture, imaju u biti upečatljiv kontrast.²⁷⁷ Navodi kako je zajedničko podrijetlo važan aspekt grčkog identiteta, često herojsko što bi u Isi mogao biti Jonije, a uz to je od velike važnosti bio grčki jezik. Nije da je moguće vrednovati koji su kriteriji bili bitniji od drugih, pogotovo jer se različiti aspekti grčkog identiteta manifestiraju, odnosno više ili manje su naglašeni u različitim uvjetima. Ipak, čini se kako materijalna kultura nije bila toliko isticana u grčkim definicijama helenizma (što ne znači da nije imala materijalne manifestacije, već je bila manje važna značajka u njihovom identitetu). Grci su govorili grčki, štovali iste bogove, imali određene običaje i zajedničko podrijetlo još od mitskih vremena, ali nisu bili obilježeni određenim stilom. S druge strane, Rimljani teško da su uopće cijenili zajedničko podrijetlo, ali su materijalnu kulturu i *mores* prepoznavali kao sastavni dio u percipiranju vlastitog osjećaja za sebe. Dakle, misao je tu kako su toge, forumi, amfiteatri za Rimljane nosili i moralni značaj, dok su se Grci mogli upuštati u termalne kupke i *spectulatei*, a da se pritom nisu osjećali manje Grcima.²⁷⁸ Raznolikost helenizma omogućila je Grcima da prihvate i često pozdrave promjene u materijalnoj kulturi, ali i u političkom životu svojih gradova, a da pritom ne osjećaju veliku prijetnju svom identitetu.

Psihički procesi koji se nalaze iza kulturnih promjena nisu zasad istraživani. Znanstvenici su uglavnom usredotočeni na motive koji stoje iza usvajanja određenih elemenata rimske kulture i/ili prilagođavanja istih za svoje potrebe, ali treba imati na umu da možda nisu ni bili svjesni kako su ti elementi rimski.²⁷⁹ Stoga, ne bi niti pomišljali da time radikalno prekidaju svoj dotadašnji kulturni identitet te su se promjene toga tipa uobičajeno odvijale vrlo sporo i s ljudima koji se postupno prilagođavaju dostupnim kulturnim izborima.²⁸⁰ Premda moderni znanstvenici naglašavaju, često čak i nesvjesno, strogu suprotnost između 'rinskog' i 'lokalnog' entiteta, ona vjerojatno nije bila na umu većini ljudi u antici. Ljudi obično imaju određeni skup

²⁷⁶ G. WOOLF, 1994, 128.

²⁷⁷ Ibid; 130.

²⁷⁸ Ibid; 131.

²⁷⁹ S. T. ROSELAAR, 2012, 8.

²⁸⁰ Ibid.

prihvatljivih kulturoloških izbora, a svoj odabir donose prema onome što smatraju prikladnim u datim okolnostima, a ljudi Rimskog Carstva nisu bili iznimka u tom pogledu.²⁸¹

S druge strane, teško je odvojiti arhitekturu od društvenih stavova i praksi za koje je osmišljena da služi. Može se reći kako je isejska populacija bila otvorena prema materijalnoj, a potom i kulturnoj romanizaciji koja se očitava kroz usvajanje rimskih građevinskih tehnika te pružanje pogodnosti inače karakterističnima za rimski stil života poput termalnog objekta u Isi. Naravno, tu moramo naglasiti kako se izgradnja termalnog kompleksa često smatra indikatorom kulturne promjene, odnosno da je "sudjelovati u ritualu kupanja značilo biti Rimljaninom".²⁸² Iako je navedena tvrdnja nategnuta, ipak bi rutinsko korištenje termi svakako na neki način približilo rimsku kulturu i stil života lokanoj populaciji. Osim toga, gradi se teatar i rimski forum koje tek treba istražiti u budućnosti i koji će dati nova saznanja o društvenim sadržajima koji su postojali u isejskom javnom gradskom prostoru.

Studije koje se bave proučavanjem javne i privatne arhitekture gradova grčkog kulturnog kruga nakon potpadanja pod rimsku vlast probudili su svijest o rasponu utjecaja u stilskom i tehničkom smislu od strane Rimljana.²⁸³ L. Revell ukazuje na povezanost između identiteta i svakodnevnih aktivnosti koji se zbivaju unutar javnog prostora i odgovarajućih monumentalnih građevina. Uočavajući amfiteatre ili terme u arheološkom izvoru, umjesto kao dokaz kulturne promjene, trebalo bi ih povezivati s održavanjem trajnosti rimskog identiteta. Analizom navedenih građevina (njihovih fizičkih i simboličkih oznaka) možda se može rekonstruirati obrazac ponašanja svakodnevnih aktivnosti. Takvi markeri uključuju uređenje zgrade, pitanja vidljivosti (i gledanja i biti viđen), pristupa i lakoće pristupa te vremenskim odrednicama kada se područjima može pristupiti.²⁸⁴ Arhitekturu ne treba gledati kao neutralni entitet, lišen vrijednosti ili značenja, već im značenje određuju ljudi kroz svoja očekivanja i uporabu građevina. Određenje koje dobiju nije odvojeno od drugih ideologija u ljudskim životima, već se nadovezuje na šira iskustva društva kao cjeline pa se i trebaju proučavati u tom kontekstu,

²⁸¹ S. T. ROSELAAR, 2012, 9; L. REVELL, 2009, 11.

²⁸² J. R. CLARKE, 1998, 129.

²⁸³ G. WOOLF, 1994, 117.

²⁸⁴ L. REVELL, 2009, 13.

odnosno u sklopu identiteta zajednice, individualnih identiteta i odnosa moći ključnih za svako društvo.²⁸⁵

Nadalje, strategije pri inkorporaciji u rimsku državu treba promatrati u kontekstu složenog međuodnosa dvaju čimbenika; unutarnjih uvjeta i organizacije podređenog stanovništva i zahtjeva vladajuće moći.²⁸⁶ Proces osvajanja i konsolidacije te pitanje teritorijalne i administrativne reorganizacije trebalo bi se promatrati kao produkt višestrane i dinamične interakcije između dominantne sile i podređenog društva.²⁸⁷ Interesantno je kako vanjske intervencije dobivaju najveći dio pozornosti, dok su unutarnje adaptacije imale paralelno jaku, ako ne i sveprisutniju, ulogu u preoblikovanju administrativnog i političkog krajolika. Te promjene možda nisu posljedica direktnih regulacija vanjskog autoriteta, ali predstavljaju nusproizvod carske aktivnosti.²⁸⁸ Rimska uprava oslanjala se na lokalne elite kao unutarnje upravitelje te predstavnike rimske vlasti što je za već postojeću političku gradsku organizaciju moglo biti ispunjeno s malo promjene.²⁸⁹ Isejci zadržavaju postojeći raspored, odnosno raster gradskog prostora samo što ga moderniziraju korištenjem novih građevinskih tehnikama (stambenim objektima) te dodavanjem novih javnih građevina asociiranih s rimskom arhitekturom kao što su terme ili hram namijenjen carskom kultu.

Uobičajen pristup Rimljana bio je pridobiti potporu domaćih elita kao glavnih nositelja kulturnih promjena, odnosno prve su se romanizirale kako bi sačuvale svoj položaj prilikom kontakta sa svojim osvajačima te su niže klase potom imitirale svoje romanizirane nadređene.²⁹⁰ Neosporno je kako su imale važnu ulogu u pregovaranjima uvjeta pri uključivanja svoje zajednice u Rimsko Carstvo. Domaća aristokracija imala je jače kontakte s Rimom te su ga bile svjesnije prilikom osvajanja, ali i u kasnijoj upravi pa ih se s pravom naziva kulturnim posrednicima. Napravila je značajne izbore oko usvajanja latinskog jezika kao jezika administracije, novih stilova odijevanja, arhitekture i predmetima percipiranim kao rimska

²⁸⁵ L. REVELL, 2009, 20.

²⁸⁶ S. ALCOCK, 1989, 92.

²⁸⁷ Ibid, 93.

²⁸⁸ Ibid, 94.

²⁸⁹ Ibid, 104.

²⁹⁰ M. MILLET, 1990; G. WOOLF, 1998, 15.

materijalna kultura.²⁹¹ Na primjer, u Isi zasad nisu zabilježeni natpisi pisani grčkim alfabetom od 1. st. nadalje što ide u prilog tvrdnji o latinskom kao glavnom jeziku administracije.²⁹²

Lokalna elita mogla je uživati rimski stil života i tako kupiti moć i status nad ostatkom pučana. Poboľšati status moglo se trošenjem novca na javne zgrade i druge darove što ukazuje da prihvaćaju rimsku kulturu, ali također da je koriste za dobrobit vlastite zajednice. Na primjer, Kvint Baronije prema pronađenom natpisu, *CIL III*, 03075 vlastitim sredstvima podiže hram i žrtvenik Jupiteru Heraklu.

Motivacija iza kulturne promjene često je bila praktične prirode, iz želje za materijalnom ili društvenom dobiti, primjerice ekonomski odnosi su bolji kada su zajednički jezik i institucije. Vjerojatno u većini slućaja ljudi prihvaćaju elemente rimske kulture jer im se nude materijalne pogodnosti, poput prilike za društveno ili ekonomsko napredovanje, kao i ugodniji naćin života.²⁹³ Dakle, većinu promjena potaknuli su sami za svoje vlastite svrhe, relevantne i za lokalnu situaciju, iako treba imati na umu da su promjene u politićkom i gospodarskom smislu mogle biti i nametnute izvana.²⁹⁴ Rimska država nije imala podjednak učinak na sva ta područja života te se prvenstvo osjetila u institucijama i gospodarstvu, a tek kasnije u kulturi i identitetu. Ipak, ljudi su poštovali rimske institucije i zakone, upotrebljavali novac, pa čak i ako ih nisu koristili svjesno da pokažu rimski identitet. Međutim, ćinjenica da su koristili iste strukture sama po sebi stvorila je bližu vezu između njih i Rimljana.²⁹⁵ S Vlaške njive je na primjer, prema M. Bonaćić Mandinić, pronađeno ćetrdesetak komada novca iz razdoblja ranog Principata te velika većina novca pokazuje znakove istrošenosti što upućuje na njegovu dugotrajnu uporabu.²⁹⁶

D. Mattingly pak donosi kritiku navedenog pristupa te smatra kako je to promicanje rimske kulture od strane elita davalo samo površnu moć koja je ovisila o rimskoj vlasti, a ubrzo je nametnut sustav civilne uprave kako bi se ućvrstila trajnost rimske vladavine na određenom

²⁹¹ S. T. ROSELAAR, 2012, 6.

²⁹² B. BIJAĐIJA, 2015, 26-28.

²⁹³ S. T. ROSELAAR, 2012, 6.

²⁹⁴ Ibid; 7.

²⁹⁵ Ibid; 10.

²⁹⁶ M. BONAĆIĆ MANDINIĆ, 2014, 201-237.

području.²⁹⁷ Međutim, neizbježno je usredotočiti se na elite, budući da se one najjasnije pojavljuju u arheološkom zapisu, no elite (i naravno niže klase) nisu bili pasivni primatelji rimske kulture. Naime, mnogi ljudi su dobrovoljno usvojili njezine elemente, ali to ne isključuje održavanje lokalnog identiteta u drugim situacijama što se najbolje može vidjeti putem spomenutog pogrebnog ritusa koji na neki način možemo promatrati i kao odraz isejske svakodnevnice.

Izraz “romanizacija“ često je upotrebljavan kao indikacija političke integracije na primjer putem dobivanja građanskog prava, dakle promjena u individualnom statusu koje je u Isi zaključeno još u 1. st. pr. Kr.²⁹⁸ Romanizacijom se nazivaju i institucionalne promjene u grčkom gradu pod rimskom vlašću kao što se navodi na sarkofagu Gaja Albucija koji je spomenut kao duovir.²⁹⁹ Zabuna oko političke i kulturne asimilacije dobro ilustrira probleme uporabe i definiranja pojma romanizacija. Varijabilnosti koje se uočavaju kada se promatraju političke i ekonomske transformacije ili razine postojanosti određenih kulturnih ili društvenih obrazaca čine teškim zadatkom reducirati sve ove heterogene niti na jedinstvene trendove bez da se izostave neke bitne razlike.

S pozitivne strane, priznavanje postojanja mnoštva pojedinačnih putanja koje vode od neovisnosti do integracije može pomoći razumijevanju isprepletenih političkih i gospodarskih razvoja. Potrebno je usmjeriti se na istraživanje podrijetla prirode provincijalnih kultura unutar Carstva te njihovog širenja, a ne procjenjivati u kojoj su mjeri životni stil i materijalna kultura svake regije bili pod utjecajem, ili koja je više bila nalik idealnom tipu 'rimske kulture'.³⁰⁰ Čista rimska kultura ne postoji, već je to kombinacija helenističkog, italskog i mediteranskog svijeta koju je rimska država od 1. st. pr. Kr. prisvojila i spojila u donekle jedinstvenu kulturu koja se onda naziva rimskom s nekim standardnim obilježjima kao što su terme i amfiteatri, a odgovori na tu kulturu su veoma diferencirani diljem Carstva. Unutar provincijalne arheologije umjesto

²⁹⁷ D. MATTINGLY, 2015, 6.

²⁹⁸ B. BIJADIJA, 2015, 28.

²⁹⁹ *CIL*, III, 2074.

³⁰⁰ G. WOOLF, 1994, 117.

da očekujemo homogenost, moramo priznati postojanje inherentnog paradoksa sličnosti i varijabilnosti kao temeljnog dijela rimskog etničkog identiteta.³⁰¹

Iako su istraživači još uvijek u potrazi za novom terminologijom i teorijom koja bi obuhvatila kulturne promjene na regionalnoj i lokalnoj razini, postignut je određeni konsenzus. Čak i ako nije jasno koji je točno novi koncept kulturne promjene, znamo što on nije - jednosmjerni i jednodimenzionalan proces. I bez obzira na nepovjerenje koje neki rimski arheolozi pokazuju prema teorijskom pristupu i prema posuđivanju metoda iz društvenih znanosti, rasprava o romanizaciji je sve istaknutija u teorijskim krugovima.³⁰² Da zaključimo, preobrazbu Ise u vrijeme Rimskog Carstva treba shvatiti ne samo u smislu promjene identiteta, već i s obzirom na evoluciju njezinih građanskih struktura, političkih procesa te vanjskih odnosa.

³⁰¹ L. REVELL, 2009, 2.

³⁰² J. LULIĆ, 2012, 21.

7. ZAKLJUČAK

U ovom radu proučavali smo razne pristupe konceptu romanizacije te ih pokušali primijeniti na arheološke izvore antičke Ise. Kako bismo postigli što precizniju interpretaciju, najviše smo se oslonili na materijalne ostatke iz razdoblja kasnog helenizma i ranog Carstva. Razlog tomu je to što u tom periodu primjećujemo opipljive promjene koje zahvaćaju sve sfere života jednog Isejca uvjetovane izmjenom vlasti. Novija istraživanja pokazala su kako se proces romanizacije razlikuje od prvotnog pojma "romanizacije" koji je opterećen konotacijama europskog kolonijalizma i imperijalizma te je sama rasprava o tom pojmu složena i isprepletena unutar proučavanja rimske arheologije. Romanizacija se ne može svesti na jednodimenzionalni homogeni proces istog intenziteta ili istih posljedica na čitavom prostoru Rimskog Carstva. Kako bismo doskočili rješenju toj problematici, Isu u navedenom razdoblju promatramo iz različitih aspekata u nadi da će se dobiti što jasnija slika o stupnju promjena koje je zahvaćaju. Promatrajući kroz prizmu administracije, religije, urbanističkih pothvata, gospodarstva i pogrebnih rituala potvrdilo se kako Isejci prate globalne trendove, usvajaju neke nove elemente smatrane rimskim te ih često prilagođavaju vlastitim preferencijama. Svi razni pristupi i teorije romanizacije kojih smo se dotaknuli u ovom radu ne možemo nazvati lažnima ili istinitima, umjesto toga može ih se kategorizirati jesu li korisne ili ne za razumijevanje kulturnih promjena koje su se dogodile u Isi. Teorije poput Gregove kulturne revolucije, kreolizacije, globalizacije, a posebno glokalizacije, pokazale su se izuzetno korisnim alatom prilikom analiziranja prethodno navedenih aspekata. Uzevši Isu kao primjer romanizacije na lokalnoj razini evidentno je kako autohtono stanovništvo aktivno sudjeluje u promjenama. S druge strane, i rimski dominantni identitet u Rimskom Carstvu je također fluidan i podložan promjenama. Koncept identiteta, kao i koncept romanizacije dinamičan je i konstantno se mijenja te djeluje prvenstveno na pojedinca, a zatim na cjelokupnu zajednicu. Romaniziraju se prvo isejske elite koje zatim potiču ostatak zajednice na daljnje prihvaćanje elemenata rimske kulture vjerojatno jer time mogu ostvariti materijalne pogodnosti i priliku za ugodniji način života. Ipak, treba imati na umu kako ljudi iste te rimske elemente možda nisu ni percipirali kao rimske niti da su njihovom uporabom prekidali svoj dotadašnji kulturni identitet. Da zaključimo, *Issa* se u razdoblju Rimskog Carstva nastavlja aktivno razvijati unutar nove ideologije zajedno s ostatkom Mediterana te će se daljnjim istraživanjima pridonijeti boljem razumijevanju procesa romanizacije.

6. LITERATURA

6. 1. POVIJESNI IZVORI

ATHENAUS – *Deipnosophists*, prijevod C. D. Yonge, London, 1854. www.attalus.org

CAESAR – *De bello Alexandrino* (<http://www.thelatinlibrary.com/caesar/alex.shtml>)

CASSIUS DIO – *Historia romana* (<http://www.gutenberg.org/files/18047/18047-h/18047-h.htm>)

PLINIUS SECUNDUS MAIOR - *Naturalis historia*

(<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0138>)

6. 1. POPIS LITERATURE

ABRAMIĆ, M., 1924./1925. – Grčki natpisi iz Solina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split, 3-11.

ABRAMIĆ, M., 1949. – Arheološka istraživanja grčke kolonije Isa na otoku Visu, *Ljetopis JAZU*, 55, Zagreb, 9-17.

ALCOCK, S., 1989. - *Archaeology and Imperialism: Roman Expansion and the Greek* u *City Journal of Mediterranean Archaeology* 2/1, Cambridge, 87-135.

ALCOCK, S., 1993. - *GRAECIA CAPTA, The Landscape of Roman Greece*, Cambridge

ALFÖLDY, G., 1965. - *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budimpešta.

APPADURAI, A., 1986. - *Commodities and the politics of value* u A. APPADURAI (ed.) *The social life of things Commodities in cultural perspective*, Cambridge, 3-64.

BIJAĐIJA, B., 2015. - Prilog raspravi o pravnom statusu ise u rimsko vrijeme, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (57), Zadar.

BILIĆ-DUJMUŠIĆ, S., 2004. – Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34. do 33. god. pr. Kr., *Doktorski rad*, Zadar.

BISPHAM, E. 2007. - *From Asculum to Actium: The municipalization of Italy from Social War to Augustus*, Oxford: Oxford University press.

CAMBI, N., 1961./1962. – Sarkofag Gaja Albucija Menippa, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split, 99-111.

CAMBI, N., KIRIGIN, B., MARIN, E., 1981. – Zaštitna arheološka istraživanja helenističke nekropole Isse (1976. i 1979. god.), *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 75, Split, 63-83.

CAMBI, N., 2000. – Nenad Cambi, *Imago animi: antički portret u Hrvatskoj*, Split.

CAMBI, N., 2002. - *Antika, Prilozi povijesti umjetnosti u Hrvatskoj*, knjiga 2, Zagreb.

CAMBI, N., 2012. – O nekim toponimima i opisu ratovanja na istočnom Jadranu u Lukanovom građanskom ratu, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, razred za društvene znanosti*, 49, 512, Zagreb, 1-28.

CAMPBELL, L., 2012. *Modifying Material: Social biographies of Roman material culture u*
A. KYLE; B. JERVIS 2012. - *Make do and Mend: the archaeologies of compromise*, Oxford: Archaeopress.

CLARKE, J. R. 1998. - *Looking at lovemaking. Constructions of sexuality in Roman art, 100 BC-AD 250.*, Berkeley.

ČAČE, S., 1997./1998. – Manijski zaljev, Jadestini i Salona, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 90-91, Split, 57-87.

ČARGO, B., 2003. – Arheološka djelatnost na otoku Visu i njegovu arhipelagu od 1992. do 2003. g., *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 95, Split, 399-469.

ČARGO, B., 2004. – *ISSA- povijesno arheološki vodič*, Split.

ČARGO, B., 2010. – *Martvilo, Istraživanja jugozapadne isejske nekropole do 1970. godine*, Split.

ČARGO, B; MIŠE, M., 2010. – Lončarska proizvodnja u Isi, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 103, Split, 7-40.

ČARGO, B., 2016. – O urbanizmu Ise u svjetlu novih arheoloških istraživanja, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 109, Split, 25-56.

DŽINO, D., 2011. – Indigene zajednice zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka i 21. stoljeće: metodološki problemi, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 40/38, 197-206.

DŽINO, D., 2012. – Contesting identities of pre-Roman Illyricum, *Ancient West and East* 11, 69-96.

DŽINO, D., 2013. – The impact of Roman imperialism on the formation of group identities in some indigenous societies from the eastern Adriatic Hinterland. A. Rufin-Solas (ed.) *Armées grecques et romaines dans le nord des Balkans: Conflicts et Intégration des Communautés Guerrières*. Akanthina, 7, Gdansk & Torun, 145-169.

DUPLANČIĆ, A., 200. – Pokretanje časopisa *Bulletino di archeologie e storia Dalmata* i Theodor Mommsen, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 101, 7-27.

EVANGELIDIS V., 2008. - The Architecture of the Imperial Cult in the Agoras of the Greek cities u *EGNATIA* 12, Atena, 125–144.

EVANGELIDIS V., 2014. - Agoras And Fora: Developments in the central public space of the cities of Greece during the Roman period u *The Annual of the British School at Athens*, 109, British School of Athens, 335-356.

FASOLINI, D., 2012. - La indicación de la tribu en el estudio prosopográfico, Del municipio a la corte. La renovación de las elites romanas, Sevilla, 135-146.

FREEMAN, P., 1997. – Mommsen through to Haverfield: the origins of Romanization studies in later 19th-c. Britain, u D. J. Mattingly (ed.) *Dialogues in Roman Imperialism: Power, Discourse, and Discrepant Experiences in the Roman Empire*, *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series, no. 23., 27-50

GABRIČEVIĆ, B., 1969. – Antički spomenici otoka Visa, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 17, Split, 5-60.

GABRIČEVIĆ, B., 1970. – *Issa i njezin patron Q. Numerius Rufus, Adriatica praehistoria et antiqua- Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb, 553-562.

GABRIČEVIĆ, B., 1981. – Neka razmišljanja o teatru u *Issi, Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad, 53 – 65.

GARDNER A., 2013. – Thinking about Roman Imperialism: Postcolonialism, Globalisation and Beyond?, *Britannia 44*, Cambridge, 1–25,

GARLAND, R., 1985. – *The Greek way of death*, Cornell University Press, New York.

GLAVIČIĆ, M., 2002. – Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije, *Doktorski rad*, Zadar.

GLEASON, M., W., 2006. – Greek cities under Roman rule u POTTER, D., S., 2006. - *A Companion to the Roman Empire*, Blackwell publishing, 228-250.

HANSON, V. D., 1992. – Practical Aspects of the Ideology of Grape-Growing and the Ideology of Greek Viticulture u WELLS, B. (ed.), 1992. - *Agriculture in Ancient Greece. Proceedings of the Seventh International Symposium at the Suedish Institute at Athens, 1990*, Stockholm, 161-166.

HICS, D., 2010. – The material-cultural turn: event and effect u HICKS D.; BEAUDRY M.C., 2010 (eds) *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*, Oxford: Oxford University Press, 25-98.

HINGLEY, R., 2005. – *Globalizing Roman culture. Unity, diversity and Empire*. London: Routledge

HINGLEY, R., 2008. – Not so Romanized? Tradition, reinvention or discovery in the study of Roman Britain u *World Archaeology*, 40, No. 23, 427-443.

HINGLEY, R., 2014. – Struggling with inheritance. A response to Versluys u *Archaeological Dialogues*, 21, Cambridge, 20-24.

HOPKINS, K., 2002. – Rome, taxes, rents and trade, u SCHEIDEL, W; S. VON REDEN S., 2002. - *The Ancient Economy*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 190-211.

HODDER, I., 2012. – *Entangled An Archaeology of the Relationships between Humans and Things*, Wiley-Blackwell.

IVČEVIĆ, S., 1998. – Carske statue s Visa u *Histria Antiqua* 4, 75-84.

JADRIĆ-KUČAN, I., 2007. - Primjeri za trgovinu vinom i maslinovim uljem u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Histria Antiqua*, 15, Pula, 353 – 360.

JADRIĆ-KUČAN, I., 2010. – Štovanje carskog kulta u Isi, u *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu*, Split, 83 – 94.

KATIĆ, M., 2009. - Urbanistički i kulturni profil antičke Isse, *doktorska disertacija*, Zadar.

KEAY, S., TERRENATO, N., 2001. - *Italy and the West. Comparative issues in Romanization*, Oxford.

KIRIGIN, B., 1985. – Zapažanja o helenističkoj nekropoli Isse, *Materijali*, 20, Beograd, 91-110.

KIRIGIN, B., 1986. – *Otok Vis v Helenizmu*, Ljubljana.

KIRIGIN, B., 1996. – *ISSA- Grčki grad na Jadranu*, Zagreb.

KIRIGIN, B., 1999. – Arheologija otoka Visa, Biševa, Sveca i Palagruže, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 90-91, Split, 405 – 458.

KUNTIĆ-MAKVIĆ, B; MAROHNIĆ, J., 2010. – Natpisi, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Zagreb, 73- 89.

LULIĆ, J., 2012. – Theorizing Romanization. Cognition and Cultural Change in Roman Provinces: A Case of Religious Change in Roman Dalmatia, *Processes of Integration and Identity Formation in the Roman Republic*, Mnemosyne supplements - History and archaeology of classical antiquity vol. 342, Boston-Leiden, 1-17.

MANDINIĆ BONAČIĆ, M., 2014. – Nalazi novca s nekropole Vlaška njiva u Visu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 107, Split, 201 – 240.

MATTINGLY D., 2015. – Being Roman: expressing identity in a provincial setting u *Juarnal of Roman Archaeology* 17, Cambridge, 5-25.

MARŠIĆ D., 2017. – Studije o isejskoj carskoj skupini (I) - Cirijak iz Ankone, *Issa i Providentia Augusta, Tusculum* 10/1, Solin , 7-17.

MEDINI, J., 1976. – Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana, *Materijali* 12, Zadar, 185–207.

MIHAJLOVIĆ, V., D., 2012. – Koncept romanizacije u arheologiji: uspon i pad paradigme u *Issues in Ethnology and Anthropology, n. s.7. Is. 3*, Novi Sad, 709-720.

MILIVOJEVIĆ, F., 2020. - Bilješka o Kvintu Numeriju Rufu, *Diadora* 33/34 (2019./2020.), Zadar, 209-224.

MOURITSEN, H., 1998. – *Italian unification. A study in ancient and modern historiography. Institute of classical studies school of advanced study*, University of London.

NAEREBOUT, F.G., 2006/2007. – Global Romans? Is globalisation a concept that is going to help us understand the roman empire?, *Talanta* 38/39, Amsterdam, 149-170.

DINAPOLI, V., 2012. – Architecture and Romanization : Transition to Roman Forms in Greek Teatres of the Augustan Age u *Architecture of the Ancient Greek Teatre Acts of an International Conference at the Danish Institute at Athens* 27-30, 365-381.

NIKOLANCI, M., 1961./1962. – Helenistička nekropola Isse, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 63-64, Split, 57-91.

NOVAK, G., 1955. – Issa i isejska država, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55, Split, 37 – 70.

NOVAK, G., 1949. – Isejska i rimska Salona, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb, 67 – 70.

OLSEN, B., 2010. - *In Defense of Things: Archaeology and the Ontology of Objects*, Lanham.

PITTS, M., 2008. - Globalizing the local in Roman Britain: An anthropological approach to social change, *Journal of Anthropological Archaeology* 27 (2008) University of Exeter, 493–506.

RADMAN-LIVAJA, I., 2014. – Romanizacija, u *Klasični Rim na tlu Hrvatske. Arhitektura, urbanizam i skulptura*. Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 15-20.

REVELL, L., 2009. – *Roman Imperialism and Local Identities*. Cambridge.

REECE, R., 1988. – *My Roman Britain*, Oxford: Oxbow.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1952. – Druzov boravak u Dalmaciji u svjetlu novog viškog natpisa, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 54, Split, 41 – 50.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1967. – Problemi romanizacije Ilira sa osobitim obzirom na kultove i onomastiku, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba. Posebna izdanja ANUBiH V*, 139-156.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1981. – Teatar u Saloni s posebnim obzirom na neke njegove kompozicijske i tehničke karakteristike, u *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad, 73-89.

RETIEF F.P., CILLIERS, L., 2005. – Burial customs, the afterlife and the pollution of death in ancient Greece, *Acta Theologica Supplementum 7*, 44 – 61.

RIZAKIS, A., 2013. – Villae rusticae, Family and market-oriented farms in greece under roman rule u *Rural structures and agrarian strategies in Greece under the Roman Empire, Proceedings of an international congress held at Patrai, 23-24 April 2010*, Atena, 20-51.

ROSELAAR, S., T., 2012. – Introduction: Integration and Identity in the Roman Republic u *Processes of Integration and Identity Formation in the Roman Republic*, Mnemosyne supplements - History and archaeology of classical antiquity vol. 342, Boston-Leiden, 1-17.

SINOBAD, M., 2010. – Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske, *Opuscula archaeologica*, 34, Zagreb., 145 – 228.

SUIĆ, M., 1963. – O municipalitetu antičke Salone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 60, Split, 11 – 42.

SUIĆ, M., 1996a. – Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske – Opera selecta*, Zadar, 289 – 316.

SUIĆ, M., 1996b. – Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske – Opera selecta*, Zadar, 1996b, 317 – 330.

SUIĆ, M., 2003. – *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.

TERRENATO, N., 1998. – The Romanization of Italy: global acculturation or cultural bricolage? U Forcey, C., Hawthorne, J., i Witcher, R. (ed.) 1998. *TRAC 97 - Proceedings of the Seventh Annual Theoretical Roman Archaeology Conference, Nottingham 1997*. Oxford: Oxbow Books., 20-27.

THOMAS, N., 1991. - *Entangled objects. Exchange, material culture, and colonialism in the Pacific*, Cambridge.

THOMAS, N., 1999. - The case of the misplaced ponchos. Speculations concerning the history of cloth in Polynesia, *Journal of material culture* 4, 5–20.

VAN ALTEN, D. C. D., 2017. - Glocalization and Religious Communication in the Roman Empire: Two Case Studies to Reconsider the Local and the Global in *Religious Material Culture*, Department of Education, Utrecht University, *Religions*, 8, 140- 160.

VAN OYEN, A., 2017. - Material culture in the Romanization debate 2017, u A. LICHTENBERGER, A; RAJA R., (eds) 2017. - *The Diversity of Classical Archaeology*, *Studies in Classical Archaeology*, 1, Brepols, 287-300.

VAN OYEN, A., 2017. - Material culture and mobility: A brief history of archaeological thought. U HEITZ, C.; STAPFER R. 2017. - *Mobility and pottery production, archaeological & anthropological perspectives*, Leiden, 53-69.

VAN OYEN, A.; VERSLUY, M. J., 2017. - What did objects do in the Roman world?, u *Beyond representation u Materialising Roman Histories*, Oxford, 3-21.

VERSLUY, M. J., 2014. - Understanding objects in Motion. An archaeological dialogue on Romanization, *Archaeological Dialogues*, 21, Cambridge. 1-20.

VERSLUY, M. J., 2017. - Discussion. Object-scapes. Towards a material constitution of Romanness?, u *Materialising Roman Histories*, Oxford, 191-201.

UGARKOVIĆ, M., 2019. – *Geometrija smrti: isejski pogrebni obredi, identiteti i kulturna interakcija*. Antička nekropola na Vlaškoj njivi, na otoku Visu, dio I/1, Split-Zagreb

- WALLACE-HADRILL, A., 2008. - *Rome's cultural revolution*, Cambridge, 4-70.
- WALLERSTEIN, I., 2004. - *World-systems analysis, an introduction*, Duke University Press, Durham and London.
- WEBSTER, J., 2001. - Creolizing the Roman provinces, *American Journal of Archaeology*, 105, Chicago, 209-225.
- WITCHER, R., 2000. - Globalisation and roman imperialism: perspectives on identities in roman italy, HERRING E; LOMAS K., (eds) 2000. - *The Emergence of State Identities in Italy in the First Millennium BC*. London: Accordia Research Institute, University of London, 213-225.
- WOOLF, G., 1992. - Imperialism, empire and the integration of the Roman economy, *World Archaeology*, 23, 283-293.
- WOOLF, G., 1995. - The formation of Roman provincial cultures' u METZLER J., MILLETT ROYMANS M., N;SLOFSTRA J; 1995. - *Integration in the Early Roman West: The Role of Culture and Ideology*, Dossiers d'Archéologie du Musée National d'Histoire et d'Art, no. 4, Luxembourg, 9-18.
- WOOLF, G., 1997. - Beyond Roman and natives, *World Archaeology*, 28, 339–50.
- WOOLF, G., 1998. - *Becoming Roman: the origins of provincial civilization in Roman Gaul*, Cambridge.
- WOOLF, G., 2001. - The Roman cultural revolution in Gaul, u KEAY S; TERRENATO N., (eds.) *Italy and the West: Comparative Issues in Romanization*, Oxford, 173-186.
- WOOLF, G., 2017. - Roman things and Roman people. A cultural ecology of the Roman world in *Materialising Roman Histories*, Oxford, 211-217
- WILSON, A., 2011. - Developments in Mediterranean shipping and maritime trade from 200 BC to AD 1000 u WILSON A.; ROBINSON D., 2011. - *Maritime Archaeology and Ancient Trade in the Mediterranean*, Oxford, 33-61.
- WILSON A; BOWMAN A., 2017. – Introduction, Trade, Commerce, and the State Trade u *Commerce, and the State in the Roman World*, Oxford, 1-27.

P. ZANKER 1990. - *The Power of Images in the Age of Augustus*, Michigan.

6.3 POPIS KRATICA

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum

HD – Heidelberg Epigraphic Database

SAŽETAK

ROMANIZACIJA ISSAE

Proces romanizacije razlikuje se od prvotnog pojma "romanizacije" koji je opterećen konotacijama europskog kolonijalizma i imperijalizma te je sama rasprava o tom pojmu složena i isprepletena unutar proučavanja rimske arheologije. U ovom radu proučavat će se razni pristupi unutar paradigme romanizacije te ih pokušati primijeniti na arheološke izvore antičke Ise. Kako bi se postigla što preciznija interpretacija, oslonac će biti na materijalnim ostacima iz razdoblja kasnog helenizma i ranog Carstva u Isi. U tom razdoblju primjećujemo najopipljivije promjene koje pogađaju sve sfere života isejskog građanina uvjetovane smjenom vlasti. Promatrajući kroz prizmu administracije, religije, urbanizma, ekonomije i pogrebnih rituala, moći ćemo vidjeti prate li Isejci globalne trendove i koji su to novousvojeni i/ili adaptirani elementi smatranim rimskima te kako su utjecali na navedene aspekte.

Ključne riječi: *Romanizacija, Issa, Rimsko carstvo, materijalna kultura*

ABSTRACT

ROMANIZATION OF ISSA

The process of Romanization differs from the original term "Romanization", which is burdened with the connotations of European colonialism and imperialism, and the discussion of this term is complex and intertwined within the study of Roman archaeology. In this paper, various approaches to the paradigm of Romanization will be studied and an attempt will be made to apply them to archaeological sources of ancient *Issa*. In order to achieve a more precise interpretation, the focus will be on material remains from the late Hellenistic period and the early Roman empire in *Issa*. In that period, we notice the most tangible changes affecting all spheres of the life of an Isean citizen conditioned by the change of power. Observing through the prism of administration, religion, urban projects, economy and funeral rituals, we'll be able to examine if Iseians follow global trends and what are the new adopted or adapted elements considered Roman and how they affected afore-mentioned aspects.

Key words: *Romanization, Issa, Roman empire, material remains*